

S. N. QLINKA

**AZƏRBAYCAN
ERMƏNİLƏRİNİN
RUSİYA
HÜDUDLARINA
KÖÇÜRÜLMƏSİNİN
TƏSVİRİ**

«Azərbaycan» nəşriyyatı
Bakı - 1995

Q 11 (95)

Tərcümə edəni **Vasif Quliyev**
Redaktoru **Sarvan Ağayev**

Q 11 (95)

**Qlinka S. N. «Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri». - Bakı,
«Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995**

Q 480400000 - 011(95)
Sifarişlər

M 670 (07) - 95

© «Azərbaycan» nəşriyyatı
«Şuşa» şirkəti, 1995.

MÜNDƏRİCAT

➤ Ermənistanın tarixi dövrlərinin qısa ilkin şərhilə	s. 4
➤ İran taxtının vəliəhdi, alihəzrət Abbas Mirzənin məktubu	s. 14
➤ Alihəzrət, İran taxt-tacının vəliəhdi, Abbas Mirzənin birinci məktubuna polkovnik Lazarevin cavabı.	s. 14
➤ İran taxtının vəliəhdinin polkovnik Lazarevə ikinci məktubu	s. 15
➤ Lazarevin Məhəmməd Tahir xana məktubu	s. 16
➤ İran şahzadəsinin ikinci məktubuna polkovnik Lazarevin cavabı	s. 16
➤ I Əlavə	s. 19
➤ II Əlavə	s. 19
➤ III Əlavə	s. 21
➤ IV Əlavə	s. 21
➤ V Əlavə	s. 26

ERMƏNİSTANIN TARİXİ DÖVRLƏRİNİN QISA İLKİN ŞƏRHİ İLƏ

Dini rəvayətlərə görə, Ermənistanı insan nəslinin ikinci beşiyi adlandırmaq olar. İnsan adının bəşəriyyət üçün yoxa çıxmaması üçün Nuhun gəmisini Ararat, yaxud da Qordiyen dağının zirvəsində son ümidlə dayanmışdı.

Erməni tarixçilərinin fikrincə, ermənilər ilk əcdadlarının adı ilə hayklar, yaxud haykanlar adlandırılır. Onların əcdadlarının adı isə "insanların xüsusi nəslinin ulu babası" deməkdir. Ali erməni ləhcəsinin gücü çox vaxt bir sözdə tam mənanı ifadə edir.

Öz böyük ailəsinin müşayiəti ilə Hayk Mesopatomiya, indiki Van paşalığından çıxmış, Nemvrodun, yaxud Belusun zülmündən azad olmuş, Ermənistanda şəhər salmış və burda patriarxal idarə yaratmışdı. Belus Haykı yenidən qul halına salmağa çalışarkən döyüşdə öldürülmüşdü. Hələ bir çox şöhrətpərəst adamlar Haykın vilayətinə soxulmağa cəhd göstərmişdi, lakin o, vilayəti mərdliklə müdafiə etmişdi. Hayk qoca yaşlarında vəfat etmişdi. Rəvayət edirlər ki, onun nəsləsi Asiya hüdudlarına səpələnmiş, müxtəlif dövlətlərin əsasını qoymuş və bu dövlətlər az bir zamanda inkişaf etmiş və şöhrət qazanmışdı.

Potopdan tutmuş böyük İsgəndərə qarşı vuruşmada həlak olan sonuncu erməni çarı Vahenin ölümünə qədər 2015 ili əhatə edən Ermənistan tarixinin ilk dövrləri haqqında əldə olan məlumat budur.

176 ili əhatə edən ikinci dövr Makedoniyanın hökmranlığı altındakı Ermənistanı təsvirə gətirir və bu dövr mühüm hadisələrlə zəngin deyil.

Üçüncü dövr 588 ili əhatə edir və Selevkidlərin hakimiyyətini devirmiş və Arzasidlər sülaləsinin əsasını qoymuş Vağarşakın çarlığından başlanır. Bu, Ermənistan [3-4] salnamələrinin ən parlaq dövrüdür. Arzasidlər nəsləsi israililərlə, romalılarla, yunanlarla, iranlılarla və başqa xalqlarla müharibələrdə şöhrət qazanmışdı. Ermənistan hüdudlarında Roma qartalları Böyük Pompeyin başçılığı ilə göylərdə uçurdular. Elə həmin dövr ərzində Ermənistan mühitində xristian dininin işığı parladı. Ədəbiyyat inkişaf etməyə başladı. Ermənilər əvvəlcə ərəb və fars hərflərini götürdülər, sonra isə bu günə qədər də işlədilər erməni əlifbası icad olundu. Onlar elmi və ümumxalq ləhcəyə bölünən bir dildə danışdılar. Sübut edirlər ki, bu dil başqa Şərq dillərinə oxşamır. Artıq yuxarıda göstəriləni kimi, erməni dili başqa dillərdən götürülməmiş ifadələrlə zəngindir. Bu dildə həm də liturkiya oxunur. Bu ləhcə ruhani adı almaq istəyənlər üçün mütləq lazımdır.

Üçüncü dövr xristian tarixinin 428 ilinə aiddir və Arzasidlərin sonuncu nəslindən olan Artaşirin devrilməsi ilə başa çatır.

456 il davam edən dördüncü dövr ərzində Ermənistan fars, ərəb və yunan canişinləri tərəfindən idarə olunurdu. Həmin başibəlalı dövrdə Ermənistan siyasi düşmənlərindən başqa, din əleyhinə qarşı mübarizə apararlara da müqavimət göstərməli idi. Burda bütərəstlərə və müxtəlif kafirlərə qarşı xristianların mübarizəsini, gebrlərin, oda sitayiş edənlərin, iranlıların və ərəblərin kafirçəsinə sui-qəsdlərindən öz kilsələrini qoruyarkən həyatlarını qurban vermiş Vaqiniyanların və başqa erməni başçılarının rəşadətini görürük. Başibəlalı Ermənistan o vaxt geniş iğtişaşlar və fəlakətlər meydanı idi.

Beşinci dövr Baqration çarlarının tarixini əhatə edir. Bəzi erməni salnaməçilərinin fikrincə, həmin nəslin yəhudi mənşəlidir. Babilistan əsarəti dövründə həmin ailənin üzvlərindən biri, yəni, Sumbat Ermənistana gəldi. Onun nəslindən olan Aşot ilk əyan və hökmdar dərəcəsinə qaldırıldı. Baqrationun adı belə meydana çıxdı. Aşot yəhudi nəslindən olan ilk çar oldu. Aşotun qabiliyyətini nəzərə alaraq xəlifə onu xristian tarixinin 850-ci ilində taxta oturtdu. Bu yeni çarların hökmranlığı altında Ermənistan vilayəti bir qədər rahat nəfəs almağa başladı. Onlara tapşırılan hakimiyyətə baxmayaraq, bəziləri özlərini şahənşah, yəni, çarlar çarı adlandırırdılar. Lakin daxili [4-5] çəkişmələrin geniş yayılmasından, idarəetmənin zəifliyindən, əyanların sui-qəsdlərindən 1045-ci ildə çar hakimiyyəti devrildi.

Erməni salnaməsinin altıncı dövrü çəsur başçı, Baqration sülaləsinin sonuncu nəslindən olan Qaqikin qohumu Rupinyan tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş nəslin tarixini əhatə edir. 1080-ci ildə Kilikiya kiçik bir dövlətin əsasını qoymaq ona nəsisə oldu. Onun taxt-tacının varislərinin qüdrəti az idi. Xaç rıtsarları ilə mehriban əlaqə saxlayırdılar. Onların çarlığı dövründə Ermənistan daxili çaxnaşmalara və türklərin, tatarların, farsların, yunanların və misirlilərin hücumlarına tez-tez məruz qalırdı. Bu xalqlar 1375-ci ildə Rupinin dövlətini devirdilər. Həmin vaxtdan Ermənistan çarlığının müstəqilliyi məhv oldu. Çox çəkmədən kiçik Ermənistanın dövlət varlığı da sarsıldı və bir vaxtlar böyük Pompey tərəfindən salınmış Nikopol şəhəri başqa şəhərlər və vilayətlər kimi xarabalığa çevrildi. Kilikiyanın başibəlalı çarı VI Leon çarlıqdan məhrum oldu və buna dözməyərək 1393-cü ildə Parisdə öldü və Selestinlərin kilsəsində basdırıldı. Onunla birlikdə Ermənistan dövlətinin siyasi varlığı da dəfn olundu.

Tarixçi Mixail Çamçıyan Ermənistan tarixinə yeddinci dövr də əlavə edir və bu müddətdə doğma diyardan ermənilərin göçürülməsini - Haykan Apostol kilsəsinin vəziyyətini, Teymurləngin basqınlarını, Şah Abbasın qəddarlığını və türklərin Ermənistana dəhşətli hücumlarını təsvir edir. Ermənistan geniş bir sahədə şimaldan Qara dənizlə, Gürçüstanla və Alan çarlığı ilə həmsərhəd idi. Onun şərq sərhədlərini Midiya, İran və Xəzər dənizi, cənub sərhədlərini Mesopatomiya və Assuriya, qərb sərhədlərini Suriya və Şərq imperiyasının Asiya torpaqları təşkil edir.

XIX yüzilliyin əvvəllərində ermənilərin qədim vətənləri olan torpaqların böyük bir hissəsi Türkiyəyə verilmişdi. Qalan hissələrini isə İran dövləti istila etmişdi. Aran vilayətinin, Azərbaycan mahallarının və İran Kürdüstanının qismən çox qədim sakinləri ermənilər olmuşdu. Siyasi varlıqdan məhrum olan ermənilər xristian varlıqlarını möhkəm saxlamışdılar. Ona görə də sanki onları həmişəki kimi mühasirədə saxlayan müsəlmanlarla qarışmamışdılar. [5-6]

Birinci Nikolay öz əcdadlarının dövlətini qeyri-adi şəraitdə dərk etmişdi. Onun sülh, yaxud müharibə istədiyini bütün dünya görürdü, 1826-cı ilin son aylarında, iranlıların Gürcüstan sərhədlərinə qəflətən soxulmasından əvvəl onun bütün hərəkətləri təntənə ilə sübut edirdi ki, Rusiya imperatoru Rusiya dövlətinin daxili quruluşunu və rusiyalıların ümumi xoşbəxtliyini qarşısına yeganə məqsəd qoymuşdu. İranlıların basqını çox təhlükəli, onlarla qarşılaşmaq isə daha qorxulu idi. Əvvəl knyaz Mədətovun Şəmkir yaxınlığında iranlılar üzərində qazandığı qələbə, sonra isə Yelizavetpol(Gəncə-red.) məsələsi onların gələcək taleyindən qabaqcadan xəbər verirdi.

Asayışı pozanları cəzalandıran əlahiddə Qafqaz qorpusu Ağzıböyük, Bozabdal və Pəmbək sıra dağlarını keçib, Eçmiədzin və Naxçıvanı tutdu, ildırım sürətilə Abbasabadi, Sərdarabadi, İrəvanı ələ keçirdi və Arazi keçərək Mərəndi, Təbrizi işğal elədi, Marağada və Xoyda düşərgə saldı və nəhayət, Ərdəbildə və Kafkanda dağının ətəyində dayandı. Suvorov belə şöhrət qazanmışdı, qəhrəman Paskeviç də bu şöhrətə layiq oldu.

Burdan aydın olur ki, demək olar ki, bütün İran Ermənistanı həm rus silahının gücü ilə, həm də ermənilərin Rusiyaya gizli məhəbbətinin köməyi ilə işğal olundu. Buna baxmayaraq, adama elə gəlirdi ki, təbiətin özü də bu ümumi qüvvələrə qarşı mübarizəyə başlamışdı, çünki bütün yay boyu heç bir sərincik gətirməyən yandırıcı günəş, demək olar ki, hər addımda yeni maneələr törədirdi. Lakin haqq işi uğrunda qalxan silahın gücü bununla daha sarsılmaz olurdu. İranın dağlıq coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq erməni kəndləri ya soyuq yaylalarda, ya da bürkülü vadilərdə salınmışdı. Bundan da sənət fərqi əmələ gəlmişdi. Lakin guya, insani məziyyətlərin yerdən asılı olmasını deyən Qanunların mənası haqqında kitabın tərtibçisi ilə razılaşmaq olmaz. Məziyyətlərin ürəkdə öz əsası var, yerdə isə bu, sənət mənbələrindən ibarətdir. Beləliklə də, erməni mühacirlərindən bəziləri üzümlüklər salır və İranda su azlığına görə süni surətdə suvarılan tarlaları becərirdilər.

Məlumdur ki, ayıq fəaliyyətə və ağıllı işgüzarlığa görə ermənilər ticarət dövrüyyəsində Asiyada birinci yeri tuturlar. Və əgər ermənilər, hətta bir tərəfdən həddən artıq [6-7] özbaşınalıq hökm sürən və digər tərəfdən şüurun inkişafına mane olan xalqların acınacaqlı halda alçaldıldığı dünyanın o başında olsaydılar da, əgər ermənilər orda da, hətta ticarətdə müvəffəqiyyətlə fərqlənsəydilər də, onlar ən yaxşı vəziyyətdə belə onu parlaq inkişaf etdirirdilər. Əməksevərlik sənayenin ürəyidir. Ermənilər həm də zamanın qaydalarına uyğun olaraq sağlamlığın, zəhmətkeş adamların bu müstəsna sərvətinin qorunmasına xidmət edən səliqəliliklə kənddən və daxildən gözəl görünən kəndlər salmışdılar. Onların tarlalarının məhsulu aşib-daşır, münbit cəmənlilər isə kök qoyun sürüləri ilə örtülmüşdü. Çoxlu sənaye vasitəsi ilə onlar öz maddi rifah hallarının yaxşılaşması üçün başqa yollar da axtarıb tapmışdılar. Məsələn, müsəlmanlar öz peyğəmbərlərinin buyruğuna zidd olaraq cazibədar quriyalılar yaşayan çox gözəl iqamətgahlarını itirməkdən qorxmurdular. Şəraba həvəsləri olan müsəlmanlar (çünki bütün qadağan olunmuş şeyləri sehrlə qüvvə ilə özlərinin yanına işarə ilə çağırırdılar) gizli içir və şərabi xristianlardan həvəslə alırdılar. Şərabçılıqda məharətli olan ermənilər şərabi özlərinə xeyir gətirmək üçün düzəldirdilər. Lakin qanuni vətəndaş şəxsiyyəti, heysiyyətin özünü təmin etməyən və sənayenin çoxluğuna və ticarət dövrüyyəsinə əsaslanan maddi rifah halını möhkəmləndirməyən qızıl dağları nə deməkdir? Ermənilər cəmiyyətin bu mənəvi həyatından uzaq qaçaraq, guya, öz maddi rifah halından qorxaraq və ehtiyat qızilla hökmdarları cəlb etməkdən çəkinərək əldə etdikləri pulları xərcləməyə, ya mövcud olan mülklərini yaxşılaşdırmağa, ya da ki, təzələrini almağa məcbur idilər. Beləliklə, hökmdarlar hiyləgərdilər, insanları xoşbəxt etmək üçün yox, adamlara sahib olmaq üçün əlləşən siyasət zənciri ilə onları torpağa bağlayırdılar.

Yüksək və əzəmətli həqiqətləri mənimsəmək üçün Solonanın və Platonun səyahət etdikləri Misir çoxdan çiçəklənmişdi. Məhvedici silahla və nəhayət, Osmanlı kitabxanasını yandırma ayininə düşərən Ömərle ondakı ağıl işığı sönmüşdü. Bir vaxtlar İran da sağlam düşüncələrlə çiçəklənmişdi və bu düşüncələrin sırasında həm padşah uşaqlarına, həm də başqa silkdən olan yeniyetmələrə minnətdarlıq və ədalət öyrətməyə borclu olan iki qanun fərqlənirdi. İranlılar hüquqların, xüsusən də, səmimi [7-8] hüquqların pozulmamasını tələb edən ədalət məhkəməsinə görə ermənilərə azad ibadət qadağan etməmişdilsə də, ermənilər sübut etmişdilər ki, öz əcdadlarının müdrikliyini heç də yaddan çıxarmağa məcbur olmayıblar. Lakin Eçmiədzin monastırındakı və xalis ermənilər yaşayan Salmasdakı bir kilsə istisna olunmaqla zənglərin qadağan olunması sübut edir ki, onlar özlərinin ya keflərinə, ya da qəsdlərinə görə belə hərəkət edirdilər. Amma güman etmək olar ki, bəzi gizli qorxu hissələri onları xristian ibadətini qadağan etməməyə məcbur edir. Məlumdur ki, onlar Məryəmin oğluna hörmət bəsləyirlər. Güman edirlər ki, əsrlər qurtarandan sonra o, Deqalı və İblisi öldürməyə gələcək, yer üzündə qırx il çarlıq edəcək, sonra qorxulu bir məhkəmə olacaq. Beləliklə də, əgər əcdadları haqqında xatirə İran hakimiyyətinin əsarəti altındadırsa və vətənə ilk məhəbbət hissi tamamilə yox olub getməyibsə, onda bütün incə siyasət haqq-hesablarının yaxınından xalqları öz məqsədinə aparan Allah-təalanın işi idi. "Allahın evi"ndə ermənilər barədə Allahın hansı üsullar tətbiq etdiyini aşağıdakı məqalədə görəcəyik. Ağıllı Qizo deyir: "Yer üzündə baş verən bütün hadisələr qorunub saxlanılır".

Ermənilər Rusiyaya lap qədimlərdən sədaqət göstərirdilər. Lakin bu sədaqət Böyük Pyotrın çarlığı dövründə, daha çox iranlılara qarşı ümumi qüvvələrlə vuruşmaq üçün ruslarla birləşən vaxt üzə çıxdı. Rusiya bütün xalqlara, bəşəriyyətin bir ailəsinin qardaşlarına öz geniş ağışunu açaraq xalqların birləşməsinə nümunə göstərirdi. Şərqdə öz ticarətini genişləndirmək istəyən Pyotr erməniləri nəzərindən qaçıra bilməzdi. O, həm Rusiyanın xeyri üçün, həm də ermənilərin şəxsi güzəranı üçün onları özünə cəlb etməyə çalışırdı. Böyük islahatçı İranda olarkən şəxsən erməni xalqının möhkəm sədaqətini görüb minnətdarlıq göstərmək üçün bir dəstə erməniyə hərbi igidliklərinə və mühüm xidmətlərinə görə əlahəzrətin fərmanını, hüquqlar və üstünlüklər vermişdi. O, faydalı həmvətəndaşlar kimi erməniləri Rusiyaya daxil olmağa dəvət etmiş və bir dindəş kimi onları himayə etməyə və qorumağa inandırmışdı. Öz vətənlərində ümumi hörmətə və etibara layiq olan bir çox adamların sırasına sonralar Lazarevlər ailəsi də daxil olmuşdu. Bu ailə rus hökumətinin qədim Ermənistan övladlarına diqqətinin canlı nümunəsidir. Rus silahının [8-9] Ermənistan vilayətinə gətirilməsindən xeyli əvvəl, yəni, bütöv yüz il ərzində Lazarevlər ailəsi qismən qədim paytaxt Moskva şəhərinin daxilində, sonra isə Sankt-Peterburqda ermənilərə müəyyən qədər sahə əldə etmişdi. Asiyalı adı ilə onlar Avropa təhsilini birləşdirmişdi. Hər iki paytaxtda və başqa yerlərdə erməni kilsələri tikmişdilər. Onların xeyli xərc və çoxlu əmək sərf olunan və banilərini səyi ilə ümumi mənafeyə kömək etməyə yönəldilən mətbəələri var idi. Nəhayət, onlar Asiya və rus tələbələrini özlərinin mühitinə qəbul edən Şərq dilləri institutu təsis etmişdilər. Burada əsas bilik verən bütün elm sahələrinin tədris olunduğunu bu institutun nizamnaməsindən görmək olar. Bütün bunlar yerləşən gücə Lazarevlərin adı şərəfinə "Erməni döngəsi" adlanırdı. Beləliklə də, Ermənistan obrazı Rusiyada artıq çoxdan yaranmışdı, Rusiya isə öz içərisindən ona dostluq əlini uzadırdı.

Rusiya tərkibinə daxil olmanın ilk mərhələsi başlandı. Birinci Nikolayın qalibiyyət bayraqları ilə birlikdə Pyotrın ruhu da erməni hədudlarına daxil oldu. Nikolayın bayraqları və Rusiya islahatçısının ruhu qarşısında sanki Yerixon yaxınlığında İsrail gəranayının səsinin köməyi ilə olduğu kimi, İrəvan divarları təslim oldu. Müdafiəsiz təslim oldu, ona görə ki, ermənilərin ürəkləri bu divarları rusların ürəklərinə, özlərinin yüzillik dostlarına vermişdilər. Məhəbbət xalqların təhlükəsizliyini qoruyur və divarların qalası məhəbbətin çağırışı ilə devrilir.

İndi ruslarla ermənilərin sonuncu yaxınlaşması haqqında hekayətimizə başlayaq.

Ermənilər yaşayan yerlərdə rus bayraqları dalğalanmağa başladı. Rus silahının səsləri içərisində onlar yadelli tayfaların zülmündən qurtarmaqlarının sevincli xəbərini eşidirdilər. Bahar təbiəti oyatmışdı. Ümid onların ürəklərini dirçəltmişdi.

1827-ci ilin martında, hələ Bozabdalin zirvələri qarlı örtülü olan vaxt rus dəstəsinin başçısı, general-adyutant Benkendorf hərbi meydanı xarici diplomatik nümayəndə vəzifəsini dəyişərək rus döyüşçüləri ilə birlikdə həm şöhrətə, həm də ölümə şərik olmaq üçün dinc diplomatik işdən döyüş meydanına tələsdə. Lomonosov çoxdan və doğru demişdi: "Yalnız küləklər əsə bilən yerlərdə qartal polkları görünə bilər". [9-10]

Qəhrəman Benkendorf rus döyüşçülərinin ruh yüksəkliyini bildirdi. O, özünün irədində gedən qoşunlarını çəsurluqla şöhrətə apardı. Onun qarşısında təbiətin yaratdığı bütün qorxulu maneələr yox oldu. O, cəld Aran vilayətinin geniş düzlərinə endi. Boş qalmış düşmən ölkəsi içərisində qəflətən rus əsgərlərinin gözləri qarşısında hündür qübbələrlə örtülmüş və suda göyün mavi rəngi ilə birlikdə əks olunaraq işıqlı çayın sahilində əzəmətlə ucalan qədim paytaxt Eçmiədzin monastırı göründü. Rus əsgərlərinin qulaqlarında kilsə zənglərinin müqəddəs səsi eşidildi. Onlar tez xaç bayrağı ilə örtüldülər və bu an onlara elə gəldi ki, öz doğma Rusiyanın zəng uğultusunu eşidirlər. İnam monastırın darvazasını açdı, inam və şöhrət onları qonaqpərvər monastırın içərisinə apardı. Göz qabağına necə də heyrət doğuran və ehtiramlı mənzərə gəldi! Eçmiədzin ruhaniləri dəbdəbəli ibadət libasında şənliklə, məftunluqla çıxdılar. Bu vaxt həm rus qəhrəmanını, həm də xristian məziyyətlərinə, çox gözəl ürək keyfiyyətlərinə, Rusiya və Ermənistanı göstərdiyi mühüm xidmətlərinə görə monastırın müdrik, ləyaqətli başçısını, özlərinin görkəmli arxipastrı Nersesi gördülər. Onlar general Benkendorfun şəxsində qalib, istilaçı yox, imperator I Nikolayın hədiyyə etdiyi himayəçiliyin mülayim müjdəçisini gördülər. Ermənilərin səsləri guruldadı: "I Nikolay etibarına və alicənablığına görə ilk çardır. Yaşasın Rusiya imperatoru! Yaşasın Ermənistanın hökmdarı və padşahı I Nikolay!" Açıq göy qübbəsi altında, allaha məhəbbət qarşısında Rusiyanın oğulları ilə ermənilərin ilk müqəddəs ittifaqı ürəkdən möhkəmləndi və təsdiq olundu. Arxiyepiskop Nerses xalqa müraciət etdi və bütün ürəklər rus çarına və onun çəsür döyüşçülərinə vuruldu. Qurtuluş günü parlamağa başladı. Ermənistanın adı və onun çoxdankı şöhrətinin yer üzündə canlanmaq ümidi parladi.

Eçmiədzinin içərisində general Benkendorf yaşamaq üçün özünə yer seçdi. O, tezliklə İrəvanı mühasirə etmək əmrini verib, xristian monastırında Əlinin tərəfdarları üzərindəki yeni qələbələrini bayram etdi.

Həm də məlumdur ki, Arxiyepiskop Nerses sayıq bir surətdə öz dindarlarının qeydinə qalaraq və Rusiyanın qüdrətli himayəsi altında Ermənistanın varlığının yenidən dirçəlməsi üçün Allaha yalvararaq rusların Təbrizi [10-11] tutmasından və bu qəhrəmanlığın layiqli müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün ermənilərin rusların işinin haqlılığına səmimi niyyətlə qızgın səy göstərməyə can atdıqları Dehkarqanda danışıqlar qurtardıqdan sonra yepiskop Stefanı arximandritlə birlikdə ora göndərdi. Qeyrətli keşiş Nerses deyirdi: "Bizim qohumlarımızı, qardaşlarımızı onların uğurlu qəhrəmanlığına qəti inandırın, inandırın. Allah özü bizə kömək edir! Rusların

silahı xaç silahıdır. Rusiya oğulları ilə danışıqlarda biz qüdrətli çarlıqların və xalqların haray səsinə eşidirik. Söyləyin! Söyməyin onlara: onun səsinə eşidin, ürəyinizi qəzəbləndirməyin!"

Eyni zamanda, Allah inamının - məhəbbətlə, mərhəmətlə nəfəs alan və insanların əzabları içərisində son dərəcə diqqətəlayiq olan inamının təsiredici təntənəsi meydana çıxdı. Eçmiədzin monastırının rəhbərlərinin şəxsində inam yaralılarının və xəstələrin sayıq müdafiəsi oldu. Onlar adamlardan heç bir mükafat gözləmədən, özünü bir Allaha tapşırıraq özlərini əzab çəkənlər üçün ağır işə məhkum etdilər və özlərini unudaraq yalnız qarşılarında duran mərhəmət borclarını yada saldılar. Gecə-gündüz xəstələrə mehribanlıqla və qayğıkeşliklə baxmağa başladılar. Onlar bir çox rus döyüşçüsünə həm sağlamlıqlarını, həm də həyatlarını qaytarmışdılar. Minnətdarlıq həssas ürəklərin canlandırıcı xətirəsidir. Heç yerdə və heç vaxt rus əsgərləri artıq dediyimiz kimi bu insanpərvər qayğıları unutmayacaqlar.

İranlıların izi Rusiya dövlətinin Asiya torpaqlarında itib getdi. Paskeviçin silahı bir vaxtlar pəhləvan Makedoniyalının üç döyüşdə çox qədim, böyük bir çarlığı fəth etdiyi yerdə gurladı. Əgər dövlətin çox böyük əsasları xalqın ürəyində kök salmayıbsa, onlar o qədər də etibarlı deyil! Paskeviç müdafiə artilleriyasını qoruyaraq Azaza tərəf irəlilədi. Qorxu və heyrət iranlıları məğlub etdi. İranlılar təzə İsgəndərin, təzə İldırım oğlunun onları təqib etməsini və izləməsini istəyirdilər. Rus qəhrəmanı öz düşmənlərinin gözündə iki parlaq qəhrəmanlıq göstərdi: o, Naxçıvana, Şərq ticarətinin bu qədim mərkəzinə daxil oldu və Abbasabad qalasını mühasirəyə aldı. İranlılar qisasdan, ümitsizlikdən və biabırçılıqdan həyəcanlanaraq öz xəcalətlərinə və uğursuzluqlarına görə erməni kəndlərini [11-12] qarət edib boşaltdılar və erməniləri Arazın o tayına qovdular. Lakin burda da onların inadçı qisası maneəyə rast gəldi. Ermənilərdən bir çoxu Rusiyanın xeyri üçün hər şeyə riskə gedərək öz yurdlarına qayıtdılar, rus döyüşçülərinin qardaş ağışına üz tutdular, düşmənin hər bir hərəkətini onlara xəbər verdilər, rusların bələdçiləri oldular və döyüş meydanında fəaliyyət göstərdilər.

Paskeviç Abbas Mirzəni Cavanbulaqda yenə də məğlub edərək müdafiə artilleriyasının köməyi olmadan Avropa qaydası ilə tikilmiş qalanı təslim olmağa məcbur etdi. Həm düşmənlərlə, həm də İranın qızmar üfüqləri ilə döyüşən əsgərlərini dincəlmək üçün həyatverici sərinliklə nəfəs alan Salvartı dağına çıxartdı, bütün piyadaları isə Naxçıvandan 28 verst aralı olan Qarababaya gətirdi. Bu vaxt özünün bütün iddialı niyyətlərinə aldanmış İran taxt-tacının varisi cəld Arazı keçərək bir ovuc rus döyüşçüsünün müdafiə etdiyi. Eçmiədzinin divarları yanına gəlib çatdı. O, təslim olmağı tələb etdi. Qəhrəmanlar dəstəsi sərt cavab verdi: təslim olmayacağıq! Şöhrətpərəst adam başqa silaha əl atdı, rusları tovlamaq istədi. Qızıl və gözəl hədiyyələr boyun oldu. Ona yenə də qırıq-qırıq cavab verdilər: ruslar özlərini satmırlar.

Lakin rus şöhrətinin yetirməsi, təcrübəli Nikolay Martıyanoviç Sipyakin Paskeviçin qalibiyyətli uçuşuna baxmayaraq, şəraitə nəzərə alaraq müdafiə artilleriyasının necə vacib olduğunu görüb paxıllıq bilməyən alicənab qəlbinin arzusu ilə general Krasovskinin dəstəsinə artilleriya qoşunu göndərdi. Əştərək kəndi yaxınlığında general-adyutant Sipyakinin üzərinə 3 min iranlı hücum etdi, Sipyakinin isə mühafizə dəstəsində cəmi-cümlətən 1000 adam vardı. Üstünlük təşkil edən düşməni geri oturdaraq o, müdafiə artilleriyasını qoruyub saxladı və onu saq-salamat geri qayıtdı.*

On səkkizinci yüzilliyin yarısında bəşəriyyətin dostlarının əsas fikri belə idi: əgər şəxsi sahibkar öz sahəsini yaxşılaşdırma bilirsə, onda kiçik və böyük vilayətlərin başçıları da onu eləyə bilərlər. Avropa isə tam [12-13] maarif işığı ilə işıqlanaraq onu Asiyaya da, yer kürəsinin başqa yerlərinə də tökə bilər.*

İnsanların qeyrətli dostu kimi Sipyakin Tiflis hərbi qubernatoru meydanında bu yaxşılaşdırma məqsədilə səy göstərdi. O, birinci olaraq burda "Тифлиские Ведомости" qəzetini təsis etdi. O, birinci olaraq burda müxtəlif Asiya tayfalarının cəlb edilməsi və yaxınlaşması üçün yarmarka təşkil etdi. Nəhayət, o, ilk dəfə olaraq, burda Avropa təhsilinin bəhrələrini özü ilə vətənə aparmaq məqsədilə gənc amanatlar üçün məktəbin əsasını qoydu.

Bəlağətli Bossyuetin sözləri ilə desək, "əgər şöhrət və sənət çələngi adamları öldürmək və məhv etməkdən ibarətdirsə", onda bu, insanlara dərd olardı.

Sipyakin həm qəhrəman, həm də insanların dostu idi. O, belə şöhrət qazanmışdı. Onun bir üstün keyfiyyəti də onda idi ki, başqalarına həvəslə haqq qazandırır, özü haqqında isə danışmırdı.

Abaran döyüşü günü gəlib çatdı. Şanlı ölüm rus əsgərlərini haqlayırdı. Lakin qəhrəman Krasovski müqəddəs Fiv dəstəsi kimi yalnız 3000 adamdan ibarət olan dəstəsi ilə özünü ölümün pəncəsinə ataraq 12000 iranlını dəf etdi və Eçmiədzini, din və insanpərvərlik monastırını azad edərək İrəvan divarları istiqamətində müdafiə artilleriyasına yol açdı.

Sentyabrın 2-də Vədiçay çayının sahillərində gecələdilər. General Paskeviç düşməni yoxlamaq üçün şəxsən ora yollandı və Arazın o biri sahilində beş yüz nəfərdən ibarət bir dəstə gördü. General Şabelski isə belə bir xəbərlə gəldi ki, Qarıdçay sahillərində düşmənin sayı artıb. İrəlidə gedən rus dəstəsini iranlılardan keçilməz bataqlıq ayırmışdı. Çoxlu at batıb qalmış və ölmüşdü. İş təxirə salmaq lazım idi. Ona görə də qoşun düşərgəyə qayıtdı. İrəvandan toz qalxdı və Abbas Mirzənin bütün qoşunları ilə Sərdarabada qaçmaq xəbərini verdilər.

* Бах: "Тифлиские Ведомости", "Северная пчела" və başqa müasir tarixi məlumatlar.

* İndi Avropanın da hörmətlə baxdığı Şimali Amerika vilayətləri o vaxt hələ mövcud deyildi.

Ruslar böyük yolun sol tərəfini əllərinə aldılar və öz arabaları ilə düşməni daban-dabana təqib etməyə başladılar. Tikilməkdə olan körpü hələ hazır olmadığına görə, yolu kəsən xəndəkləri keçmək üçün çox çətinlik çəkildilər. Sentyabrın 5-də ruslar əsas yola çıxdılar. Zəngi çayına çatıb İrəvan qalasının [13-14] yaxınlığına gəldilər. Onlar Eçmiədzinə tərəf getdilər və burda general Krasovskini əli sarıqlı gördülər. Cəld getmələrinə baxmayaraq, ora çox gec çatıb, monastırın divarları yaxınlığında düşərgə saldılar. Tez-tez yerlərini dəyişməyə məcbur olurdular. Ayın 9-da isə Sərdarabada tərəf hərəkət etdilər. İrəli, Araz çayına, Qulpa, məşhur Duzlu dağa general-leytenant, qraf Suxtelenin başçılıq etdiyi dəstəni göndərdilər. Bu kəşfiyyatın məqsədi ərzaq tapmaqdan və sakinləri bir yerə toplamaqdan ibarət idi. Qraf Suxtelen təxminən 250 kiloqram taxılı olan iki yüz ailə toplaya bildi. Sentyabrın 12-də hərbi əməliyyat keçirildi və ruslar Sərdarabadın qarşısında dayandılar. Dağ yerlərində yaşayan erməni ailələri ruslara bələdçilik edirdilər. Ayın 13-də Paskeviç qalanı ələ keçirmək qərarına gəldi və bunun üçün bütün lazımi əmrlər verdi. Düşərgə Sərdarabadın yaxınlığında salındı. Ayın 13-dən 14-nə keçən gecə birinci batareyanı qaydaya saldılar. Ayın 15-də işə başladılar, lakin yağış yağdığına görə əmr ləğv olundu. Ayın 16-da qaladan 200 sajen aralıda olan bağı tutdular. Ay işığı rusların olduğu yeri işıqlandırır. Düşmən karteç və tufəng atəşi açdı. İranlılar həm də qumbara atdılar, lakin ruslar itki vermədi. Səhər tezdən ruslar artıq səngərlərdə yerlərini tutmuşdular və bütün günü burda keçirib, gecəyə yaxın düşərgəyə qayıtdılar.

Ayın 18-də yenidən qalaya tərəf hərəkət etdilər. 19-da axşam tərəfi qalanın rəisi Həsən xan üç günlük möhlət istəmək üçün elçi göndərdi. Paskeviç cavab verib dedi ki, əgər qala indi təslim olmasa, ertəsi gün o, qalanı hücumla götürəcək və nə Həsən xana, nə də onun qarnizonuna aman verməyəcək. Danışq aparılan müddətdə Həsən xan özünün bütün qoşunu ilə İrəvana gedən yolla qaçdı. Onun dalınca bir neçə atlı dəstə göndərildi, lakin artıq gec idi. Sərbazlarla atışma başlandı və 200-dən çox adam əsir alındı. Axşam qalaya daxil oldular və 13 top və 14 min çetvertdən çox taxıl olan böyük anbarlar tapdılar. Bu ərzaq da Krasovskinin dəstəsinə altı ay bəs edərdi. Bu isə ərzaq daşınması çətin olduğuna görə çox vacib idi. Qoşun düşərgədə qaldı və burda ibadət duası oxundu. Ayın 21-də yürüşə çıxıb Qarasuya tərəf töləsdlər. 22-də Eçmiədzinə gəldilər, 23-də Zəngidə gecələdilər, 24-də isə İrəvanın lap divarlarına yaxınlaşdılar. Ayın 26-dan 27-nə keçən gecə [14-15] İrəvanın qarşısındakı ilk səngər hazır idi. Düşmən çox sakit dayanmışdı. 28-də və 29-da yenidən səngəri tutdular. Moskva Leyb qvardiya polkunun poruçiki Buturlin top polkunun atıcılarına əmr verdi. Həmin vaxt ruslardan nə ölən, nə də yaralanan oldu.

Lakin general Paskeviç mühasirəyə alınanların ruhdan düşdüklərini və qorxuqlarını fərarilərdən öyrənərək və vaxtdan istifadə edib, hərbi əməliyyatı tez qurtarmaq məqsədi ilə Həsən xanı qarnizonla birlikdə buraxmağı vəd edərək təslim olmağı təklif etdi. Həsən xan ertəsi gün cavab verdi ki, o, qalanı təslim etməyə hazırdır, lakin Abbas Mirzə ilə əlaqə yaratmağa ona imkan versin. Buna cavab olaraq Paskeviç yazılı şəkildə qeyd-şərtsiz təslim olmağı tələb etdi, ya da Həsən xan tezliklə rus silahının gücünün dadını görəcək. Eyni zamanda, bütün batareyalardan atəşi gücləndirdilər.

Sentyabrın 30-dan oktyabrın 1-nə keçən gecə batareyanı Qlasietin özündə yerləşdirdilər. Qorxuya düşmüş düşmən rusların hücumu keçdiklərini güman edərək dəhşətli atəş açdı. Baş komandan şəxsən özü səngərlərə gəlib atəşi dayandırmağı əmr etdi. Bir neçə saat davam edən düşmən atəşi yavaş-yavaş səngədi və nəhayət, tamam yox oldu. Həmin gecə, demək olar ki, xoşbəxtliyin özü ruslara kömək əlini uzatdı.

Oktyabrın 1-də səhər düşmən atəşi kəsildəndən sonra divarların üstündə dəsmal yelləyən və səngərə tərəf qaçan bir neçə sakin gördülər. Səngərin keçmiş novbətçisi general-mayor Laptev birinci və ikinci divarın cənub-şərq darvazalarını tutmaq üçün qvardiya rotaları ilə birlikdə polkovniklərdən Qurku və Şipovu ora göndərdi. Baş komandanın özü isə düşmənin çıxış yolunu kəsmək üçün başqa qoşunla Şimal darvazasında durdu.

Qarnizon oktyabrın 7-də təslim oldu. Həsən xana sadıq olan yalnız bəzi adamlar qapını açmaq istəmirdilər. Ruslar bu inadkar müqaviməti görüb, hücum edərək on beş dəqiqə ərzində şəhəri ələ keçirdilər. Həsən xan axıra qədər müdafiə olunmaq məqsədilə iki yüz sərbazla məscidə girdi. Lakin nahaq yerə. Qapılar sındırıldı və onu özünün bütün dəstəsi ilə tutdular. Qraf Suxtslen öz əlləri ilə onu tərksilah elədi. Yalnız özünü hökmdar hesab edən təkəbbürlü, şöhrətpərəst Həsən xan məğlub oldu: Öz [15-16] qullarına qəddar işgəncələr verməklə əylənən həmin daşürəkli zalım! Abbas Mirzə tez-tez onu həddən artıq azgınlıqda məzəmmət edirdi, lakin o, Abbas Mirzəyə qulaq asmırdı. Onun ürəyi insan övladına nifrətlə dolu idi. Lakin, nəhayət, bu təkəbbürlü, zülmkar adam əsir alındı. Onun üzündə ağıllılıq əlaməti görünürdü, lakin əzəmətli deyildi. Həsən xanın sir-sifətindən biclik yağır. Onun o vaxt qırx yaş vardı. Həsən xandan başqa, İrəvanda bir çox İran məmurları da əsir alınmışdı. Bütün barıt mağazalarına keşikçi qoyulmuşdu. Qvardiya zabitlərindən biri Lelyakin birdən bomba piltəsinin yandığını görüb, əli ilə onu ordan çıxartdı və baş verə biləcək dəhşətli partlayışın qarşısını aldı. İrəvan qalasının içində yalnız məscid və sərdarın evi cəlbədicisi idi. Küçələr dar və natəmiz idi. Paskeviç dörd gün İrəvanda qaldı, qalada güclü qarnizon saxlayıb, qoşunu ilə əvvəlki düşərgəsinə yola düşdü. Krasovski yeni istila olunmuş torpağın başçısı təyin olundu və Krasovskinin və arxiyepiskop Nersesin ümumi xeyir üçün birlikdə fəaliyyət göstərdikləri müvəqqəti hökumət yaradıldı. Rus qəhrəmanlarına və hökumətə nə əməyini, nə də həyatını əsirgəməyən erməni kilsəsinin bu keşikçinin İran müharibəsində necə mühüm xidmət göstərdiyi məlumdur. O, rus polkları tərkibində hərbi əməliyyatlarda iştirak edirdi, rusları müşayiət edir və çətin hallarda özü şəxsən fəaliyyət göstərirdi. Nerses həzrətlərinə "Müqəddəs Aleksandr Nevski" ordeni təqdim olunarkən ona

verilmiş Əlahəzrət reskriptindən bir neçə cümləni nümunə gətiririk: "Nerses həzrətləri, erməni Arxiyepiskopu! Lap çoxdan bəri və bir çox hallarda siz Rusiyaya, xüsusilə də, iranlılarla indiki müharibədə özünüzdən çox gözəl sədaqətinizi göstərmisiniz".

Lakin Paskeviç ermənilərin Rusiyaya çox qədim sədaqətinə möhkəm ümid edirdi. Bilirdi ki, onlar Rusiyaya məhəbbətlə birlikdə özlərinin şəxsi işlərinə də başlayacaqlar. İrəvan qalasının divarları altında baş komandan ağıllı və ehtiyatlı olduğuna görə, Abbas Mirzə ruslara arxadan hücum etməyə çalışsa, etibarlı maneə olmaq üçün arabalardan möhkəm sədd yaratmışdı. Lakin əsas batareyalar ermənilərin qeyrətli ürəklərində idi.

Polkovnik Lazarev əlahiddə Qafqaz korpusuna gəldi. Paskeviç ermənilərin şüuruna siyasi təsiri gücləndirmək [16-17] məqsədilə ali komandanlığa rəsmi məktub göndərərək təkcə adı ermənilərə zəmin olan çinovniki Peterburqdan çağırırdı. Cavanbulaq qalibi imperator Nikolayın alicənab fikirlərindən xəbərdar idi. O, Arazın Rusiya və İran arasında sərhəd olacağını, möhkəm və faydalı əsasda Aran vilayəti ermənilərinin ictimai mövcudluğunun möhkəmlənəcəyini bilirdi. Paskeviç qəhrəmanlıq ruhunu insanpərvərlik ruhu ilə birləşdirərək başqa yerləri də elə bu cür yaxşıqla dirçəltməyi arzu edirdi. O, Azərbaycanın başqa xanlıqlarında yaşayan digər xristianları da xoşbəxtliyə çatdırmaq istəyirdi. Bu mühüm kömək üçün qəhrəman və xalq arasında vasitəçi lazım idi. Həmin vasitəçi Lazarev oldu.

Mən artıq yuxarıda demişdim ki, Asiya erməniləri çoxdan bilirdilər ki, onların həmtayfaları Rusiyada Ermənistanın oğullarının adını çox yüksək tuturlar. Onlar bilirdilər ki, ictimai xeyir üçün qeyrətli olan Lazarevlər dinc sahədə maarif işığı yayır və Şərqdə ilk və heç kəsdən alınmamış gözəlliyin gücü ilə şöhrətlənən erməni ədəbiyyatının ürəyini qoruyub saxlayırlar. Onlar bilirdilər ki, başqaları onlardan hərbi bayraqlar altında olmaqla fərqlənirlər. Onlar bilirdilər ki, Lazarev qardaşları qvardiyada xidmət edərək ömürlərinin bahar çağında qorxu bilməmiş, Leypsiq yaxınlığında sərhəd döyüşlərindəki şöhrət və ölüm meydanında həlak olmuşdular. Adama elə gəlirdi ki, Lazarevlərdən birinin həm də Azərbaycan xanlıqları xristianlarının taleyinin həll olunmasında iştirak etməsi üçün Allahın özü Lazarevləri himayə edib saxlamışdı.

Knyaz Yeristov Arazın o tayına keçdi, qərgah rəisinin köməkçisi Muravyov isə dərhal qoşunların hərəkətinə nəzarət etməyi, ayrı-ayrı hissələr arasında rabitə yaratmağı və etibarlı bələdçilər axtarıb tapmağı Lazarevə tapşırırdı. Bir sözlə, Lazarevə, həm hərbi işin əhəmiyyətini, həm də qabaqcadan verilmiş mənəvi və siyasi göstərişin vacibliyini başa düşən belə bir şəxsə Azərbaycan erməniləri ilə bilavasitə əlaqəyə girmək həvalə edildi. Lazarev həm baş komandan seçilməsini, həm də hökumətin etibarını tamamilə doğrultdu. Düşmənin Çorluya tərəf sıxışdırılması vaxtı geriye - Araza tərəf qayıdarkən və Mərəndə və Təbrizə cəsarətli hücum edərkən polkovnik Lazarevin çağırışı ilə ruhlanmış ermənilər Abbas Mirzənin bu paytaxtının darvazalarını açaraq qeyrət və məhəbbət qanadlarında [17-18] rus polklarına tərəf uçdular və bütün insanpərvər niyyətlərdən yüksəkdə duran ürək arzusunun istəyi ilə çox mühüm xidmətlər göstərdilər.

Azərbaycan vilayəti paytaxtının ortasında, şəhərin başqa hissələrindən uzaq və sanki özgə bir aləmə köçürülmüş bir erməni qəsəbəsi var. Sakinlərin sadə evləri qədim məbədi dövrəyə almışdı. Kilsə zənginin səsi uzun müddət idi ki, ehtiramlı xristianları bu kilsənin müqəddəs divarları yanına təntənə ilə toplamırdı. Lakin İran hökmdarları zənglərin susması ilə ermənilərin qəlbində vətənə qarşı məhəbbətin sönəcəyini əbəs yerə fikirləşirdilər. Güc zəifliyi kölə halına salır, lakin ürəklərə qalib gəlmir. Bu qələbə təkcə məhəbbətə məxsusdur. Boşalmış qəsəbənin sakinləri uzaqda dalğalanan rus bayraqlarını görəndə kimi, rusların səslərini eşidəndə kimi xaç yerışı ilə və saf ürəklə öz qardaşlarının - xristianların görüşünə can atdılar. Onların göz yaşları ucadan dedikləri "Yaşasın rus döyüşçüləri!" sözlərinə qarışmışdı. Onların əlləri və ürəkləri sanki bütün səmimi qonaqpərvərliklərini bizim polklara hədiyyə verirdi.

1827-ci il oktyabrın 19-da rus qoşunlarının başçısı Təbrizə gəldi. Qəhrəman polkovnik Lazarevin xidmətlərini yüksək tutdu və onun yorulmaz və faydalı fəaliyyət dairəsini genişləndirmək istəyərək Təbriz komendantı vəzifəsinə təyin etdi. Paskeviçin gələcəyi görmə qabiliyyəti yenə də özünü göstərdi. Lazarevin Təbrizin komendantı təyin olunması xəbəri yayılan kimi dərhal Azərbaycan vilayətinin bütün xanlıqlarından ermənilər Təbrizə tələsdilər. Onlar Lazarevə deyirdilər: "Siz bizim qohumumuzsunuz. Bizim əvəzimizə mərhəmətli və böyük ümumrusiya imperatorundan xahiş edin. Biz özümüz Nikolayın hörmətli himayəsi altına keçirik. Biz onun çiçəklənən dövlətinin himayəsində yaşamağa və ölməyə şadiq".

Ermənilərin belə qəti fədakarlığı, demək olar ki, hədsiz dərəcədə idi. Lakin Lazarev öz həmtayfalarının ruh yüksəkliyini görüb, təsdiq etdi ki, onların sözdə dedikləri ürəklərinin dərinliklərində artıq çoxdan dərin iz buraxıb. Buna görə həmin qəhrəmanlığın axıra çatdırılmasına ilk özüllər qoyulmuş və o dərəcədə mühüm məqsədə uğurla nail olmaq üçün ilk tədbirlər görülmüşdü. [18-19]

Tarixin dərslərini yaddan çıxarmamalıyıq. Bir yazıçı demişdir: "Tarixin dərsləri üzgüçülərin həlledici təhlükə vaxtı öz xilas körpülərini görmək üçün tufanlı gecədə ətrafı işıqlandıran dəniz sahilindəki mayak kimidir". Bossyuet yazır ki, makedoniyalı İsgəndər İran şahına hücum edən zaman nizamlılığın nizamsızlığa qalib gələcəyini əvvəlcədən demək asan idi. Bu, doğrudur, lakin təşkil olunmamış, ancaq vətənə məhəbbətlə ruhlandırılmış dəstələrin təcrübəli polkları məğlub etməyi də qanunauyğundur. Asiya müstəbidliyində Vətənə məhəbbət bəsləmək xəyaldır. İranlılar həm də din uğrunda vuruşa bilmədilər, çünki rus süngüləri Əli məzhəbindən olanların devrilməsi üçün yox, Rusiyanın Asiya vilayətlərinin hüdudlarına qəfildən soxulmalarına

görə qisas almaq üçün parıldayırdı. Biz Abbas Mirzəni günahlandırmırıq, lakin təəssüflənirik ki, bəd-gümanlıq, təkəbbürlülük hər yerdə və həmişə özünü uçuruma itələmiş və insanları məhvə aparmışdır.

Nəhayət, acı təcrübələr Abbas Mirzəni inandırdı ki, o, özünün yeni düzəldilmiş polklarını məhvə düçar etmişdir. Lakin burda da sonradan görəcəyimiz kimi, o, itkiləri əvəz etmək və qoşunu artırmaq üçün vaxt udmağa ümid edərək bic, lakin az-az hallarda uğur qazanan yeganə siyasi hiyləyə əl atdı. Özünün hamıdan bic və gözüaçıq olduğunu inandıran adamlar qədər heç kəs səhv etmir. Çox güman ki, rus sərgərdəsi öz düşmənlərinin kələyinə keçmişdi, lakin Nikolay padşahın fərəhsiz istilaçı şöhrəti yox, həqiqət axtardığını, rusların xoşbəxtliyini axtardığını bilərək o, danışıqlara razılaşdı. Belə razılaşdırıldı ki, general, qraf Paskeviç və İran taxt-tacının vəliəhdi sülh şərtlərinin bağlanması üçün Dehkarqan qəsəbəsinə gəlsinlər. Lazarev o vaxt artıq Təbrizdə öz qəhrəmanlığını göstərmişdi və ikinci dəfə Dehkarqanda baş ştabın komendantı təyin olunmuşdu.

Baş verən qeyri-adi hadisələrə görə unudulmaz olan həmin qəsəbədə bir neçə erməni evi vardı. Elə mərkəzdə yerləşən bu qəsəbə Salmas, Urmiya, Marağa, Mianə və Xoy ermənilərinə təsir göstərməyə imkan yaradırdı.

Adama elə gəlirdi ki, Dehkarqana ermənilərin bütün ürəkləri, bütün fikirləri, bütün arzuları toplaşmışdır. Arazın iki dövlətin sərhəd çayı təyin olunması da onları qorxutmurdu. Ermənilər həyatverici xaçla himayə edilmiş [19-20] Rusiya vilayətində xristian qardaşlarına əvvəlki sarsılmaz ruh yüksəkliyi ilə can atırdılar. Onlar İran şirindən baxışlarını çəkərək, Rusiya qartalını özlərinə bələdçi götürdülər.

Lakin oğlu Həsənəli Mirzənin hiylələrindən qəzəblənən şah Dehkarqanda təklif olunmuş sülh müqaviləsini təsdiq etməyə tərəddüd edirdi. Rus sərgərdəsi sülhsevər padşahın alicənab niyyətlərini dərk edərək danışıqları kəsməyi ləngitdi. Lakin hər şey əbəs yerə idi. Oğulun siyasətini və atanın inadkarlığını yeni ildırım zərbələri ilə başa salmaq lazım gəlirdi. Rus bayraqları dalğalanmağa başladı. Paskeviç Təbrizə qayıtdı, rus qoşunları Mianəyə girdi və iki gün ərzində möhkəmləndirilmiş Ərdəbil təslim oldu.

Qorxuya düşmüş şah müqaviləni imzaladı. İran qızılı rus bayraqları altına gəldi. Qraf Paskeviçin və Abbas Mirzənin yeni qurultayı üçün yer Türkmənçay təyin olundu.

Ermənilər və ruslar arasında vasitəçi olan polkovnik Lazarev qəhrəmanı müşayiət edirdi.

Ermənilərin sevincli arzuları həyata keçdi. İran bu işlərə 20 milyon gümüş pul verdi. Müqavilənin on beşinci maddəsinə görə, Azərbaycan vilayətinin bütün sakinlərinə və məmurlarına öz ailələri ilə birlikdə İran vilayətlərindən Rusiya vilayətlərinə sərbəst keçməsi və daşınar əmlakın çıxarılması və satılması üçün birillik möhlət verildi. Daşınmaz əmlak barəsində isə beş il vaxt təyin olundu.

Müharibə gurultuları kəsdi, lakin yenilməz Rusiyanın xilasedici niyyətləri azalmadı. Sülhün bağlanmasından dərhal sonra Azərbaycan xristianlarının köçürülməsinə rəhbərlik etmək yenə də dərrakəli düşüncə sahibi və gələcəyi görən təcrübəli hərbiçisi Lazarevə həvalə olundu. Güman edilirdi ki, erməni göçkünlərindən sayca çox və nestoryan adı ilə məşhur olan ermənilərin başqa bir nəslə Rusiyanın qayğıkeşliyindən istifadə edir. Lakin bu, baş tutmadı. Hiyləgər iranlıların təsiri ilə onlar ağılasıqmaz şərtlər irəli sürürdülər. Biz acgöz və tamahkar əllərini Rusiyaya uzadan, ürəklərini isə iranlılara verən nestoryanlar barədə !danışmadan ermənilərin fədakarlığı haqqında hekayəti davam etdiririk.

Lazarevə verilmiş təlimat on doqquz maddədən ibarət idi.

Burda qeyd edək ki, ən yaxşı təlimatlar icra edən [20-21] ağılı və ürəyi sərəncam verənin ağılı və ürəyi ilə birləşəndə lazımı məqsədlərə nail olur. Suvorov knyaz Baqrationa demişdi: "Mən sənə sağa getməyi əmr edirəm. Görürsən ki, düşmən yerini dəyişib, gözlərin və ağılın sola get deyir". Bütün hallarda hər şey adamlardan asılıdır. Paskeviç polkovnik Lazarevi seçməklə sübut etdi ki, o, harda və nə vaxt kimdən istifadə etməli olduğunu yaxşı bilir.

Təlimatların əsas mahiyyəti köçməyə məcbur etməməkdən, könüllü köçənlərə mühüm fayda, ticarət azadlığı, gen-bol torpaq sahəsinin alınması, vergilərdən altıillik azad olunma, zemstvo mükəlləfiyyətlərindən üçillik azad edilmə və tam sədaqətlə Rusiyanın himayəsinə keçən xalqlara verməyə adət etdiyi bütün xeyirləri verməkdən ibarətdir. Kasıbların siyahısı yazıldı və yubanmadan kömək təklif olundu. Ermənilər daşınmaz əmlakın satılmasında iranlılar tərəfindən təzyiqa məruz qalsalar da, köçürülməyə tərəddüd etmədilər. İranlıların zorakılığına məruz qalmamaq və onların tələb etdikləri vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunarkən erməniləri qorumaq üçün köçkənləri tezliklə çıxıb getməyə inandırmaq tapşırılmışdı. Nəhayət, ermənilər keçmiş vətənlərində öz əmlaklarına görə sövdələşmə üçün inanılmış adamlar qoya bildilər.

Həmin mülki və siyasi göstərişlərlə birlikdə mülki və hərbi təhlükəsizlik sərəncamı altında köçkənlərin Rusiya vilayətlərinə daxil olmaları üçün bütün hərbi sərəncamlar da qəbul olundu.

Lazarevin ürəyi sevinclə aşılıb-daşdı. Xoşbəxt tale ona köçkənləri - həmtayfalarını dinc bayraq altına toplamağa imkan vermişdi.

1828-ci il martın 9-da sonuncu rus qoşunları Təbrizi tərk etdilər. Abbas Mirzə qaliblərin alicənablıqla ona güzəştə getdikləri paytaxtına qayıtdı. Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin erməniləri Qarabağa yola düşdülər.

İran hökuməti öz torpaqlarından az xristian köçməsinə istəyirdi. Nestoryanlar bu fikri təsdiq etdilər, lakin demək olar ki, ermənilərin tamamilə köçməsi hökuməti son dərəcədə həyəcanlandırdı. Bu, hökumət üçün ildırım zərbəsinə bərabər idi.

Lazarev erməniləri köçürmək üçün podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukini Təbrizdə qoyaraq bir neçə çinovnikin müşayiəti ilə ermənilərin öz həmtayfalarının [21-22] nümayəndəsini çoxdan səbirsizliklə gözlədikləri Marağağa yolladı. Onu sevinc dolu qışqırıqla qarşıladılar: "Öz dindaşlarımızın və həmcinslərimizin xilaskarını xoş gördük!" Bu vaxt Lazarevin ürəyindən hansı hissələrin keçdiyini demək lazım deyil, həmçinin ermənilərin çıxıb getməsinə nə yəhudilərin Babilistan əsirliyindən azad olunmasına, nə də başqa bir şeyə oxşatmaq da lazım deyil. Ermənilərin İrandan Rusiyaya köçürülməsi ümumdünya salnaməsində indiyə qədər bir növ yeganə hadisədir. Bu hadisə adamların təkcə şəxsiyyətinin köçürülməsi yox, həm də ürəklərinin və qəlblərinin köçürülməsi deməkdir.

Elə həmin ilin martında İran məmurları Mirzə Məsud və Semino və ingilis vəkili Villok* da Lazarevə qoşuldular. Ermənilərin köçürülmə qaydasına nəzarət bəhanəsi ilə iranlının onları əlinin altında saxlamağa çalışması, həmçinin İranın xeyri üçün ingilisin elə bu cür tərəfdar olması təəccüblü deyil. Burada yada salmaq lazımdır ki, İngiltərə, yaxud daha doğrusu, ingilis Ost-İndiya (Şərqi-Hindistan) şirkəti Asiya hüduqlarında Rusiyanın torpaqlarının genişlənməsindən nahaq qorxur. Rusiyaya nə Benqal vilayəti, nə Mədrəs vilayəti, nə də ki, Bombay vilayəti lazımdır. Ona İngiltərə ticarət cəmiyyətinə tabe olan iyirmi üç milyon yerli sakin lazım deyil. Ona öz daxili quruluşu, mənəvi cəhətdən təşkil olmaq lazımdır. Daha ağlabatandır ki, indiyə qədər yer üzündə görünməmiş ticarət cəmiyyəti, yəni, Şərqi-Hindistan cəmiyyəti hamıdan çox özü özündən qorxmalıdır. Bilirəm ki, ingilis aristokratiyası Ost-İndiyanı (Şərqi-Hindistanı) Böyük Britaniyanın sahillərinə süni əllərlə yanaşdırıb bağlayır. Lakin zaman ürək əlaqələrindən başqa, bütün zəncirləri, bütün buxovları qırıb atır. Şimali Amerika vilayətləri ötən yüzillikdə buna inandırıcı nümunə göstəriblər. 1758-ci ildə nəşr olunmuş bir kitabçada İngiltərənin ticarəti haqqında mübahisələr barədə yazılıb: "Nə üçün biz fikirlərimizi boş-boş sözlərə - "ola bilər" sözünə əsaslandırmaq? Nə üçün heyrət əlaməti ilə özümüzü və başqalarını narahat edək?" İndi belə əsassız fikirlərə daha az imkan verilməlidir. Ona görə də Kanning, bəşəriyyətin ağıllı dostu qətiyyətlə demişdi: "İngiltərənin müvəffəqiyyətlərinin sirrini bilmək istəyirsinizmi? Bu, [22-23] İngiltərənin bütün firavanlıq sahələrinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir". Bu, doğrudur. Lakin Ost-Hindistan (Şərqi-Hindistan) İngiltərə deyil. Veniamin Franklin demişdi: "Fəlakətdir! Nəzərdə tutulan xeyir üçün həm dənizi, həm qurunu qana boyayan ticarət fəlakətdir! Bəşəriyyətin əmələ gəlməsinin ümumi tərkib hissəsinə daxil olan ticarət yalnız maddi qalıqları yox, həm də ağılın mənəvi məhsulunu və bəhrəsini dəyişdirir. Onun daha nəcib məqsədi bəşər övladını bir-birindən ayırmaq yox, bir-birinə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir."

Burada İran məmurunun və Ost-İndiya (Şərqi-Hindistan) ingilis şirkəti müvəkkilinin müxtəlif öyüd-nəsihətlərini təkrar etməyəcəyik. Onlar nestoryanları və erməniləri inandırmağa çalışırdılar ki, Rusiya onlar üçün sürgün yeri olacaq.

Nestoryanlar ikiüzlü hərəkət edirdilər. Azərbaycan vilayətinin həmişəlik Rusiyaya verilməsini güman edərək onlar Rusiya rəhbərinin ayaqları altında quyruq bulayırdılar. Lakin özünü fəda etmək və Rusiyaya açıq sədaqət vaxtı gəlib çatanda onlar yalnız hiyləgər bir tərzdə ruslardan yaxalarını qurtarmaq istədiklərini sübut edən tələblər və iddialar irəli sürdülər. Nestoryanların hiyləgərliyini hiss edən Lazarev onları qətiyyətlə hər şeydən məhrum etdi.

İnsan ürəyinin hər bir hərəkətinə hücum etməyi bacaran hiyləgər böhtan bəzi sədaqətli ermənilərin ürəklərinə də öz neştərini sancdı. Lakin demək lazımdır ki, bəd əməlin təzyiqi də çox güclü və fərasətlidir. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə Azərbaycandan göçürülən ermənilər beş il müddətində daşınmaz əmlakını sata bilsələr də, İran hökuməti bu cür əmlakın alınmasını gizli surətdə qadağan etmişdi və Marağa ermənilərindən bəziləri artıq lazımi müqavilələr bağlaya bilmişdi, lakin ticarətçilər bundan boyun qaçırmışdı. İranlılar hətta rusların iştirakı ilə belə hərəkət etmişdilsə, onlar çıxandan sonra ermənilərin taleyi necə olmuşdur? Öz vətənlərində kimsəsiz qalmaqlarına baxmayaraq, ermənilər inadla xahiş edirdilər ki, ruslar onlardan hiyləgərliklə və zorakılıqla oğurlanmış əmlakın heç olmasa üçdə bir hissəsini özlərinə qaytarsınlar. İranlılar sevinirdilər ki, pul onların əllərinə keçəcək. Lazarev yalnız ehtiyacı olanlara və kasıblara maddi yardım etməyə borelu olduğunu dəyib, onlara [23-24] rədd cavabı verdi.

Artıq çoxdan deyilib ki, döyüş meydanında asan qələbələr şərəfli deyil. Əlavə etmək olar ki, asan qələbələr mənəvi meydanda da şərəfli deyil.

Ermənilər çox güclü paxıllıqla alışıb-yanır və ucadan qışqırıqla deyirdilər: "Qadir Allaha minnətdarıq. O, bizə Rusiyaya qeyrətimizi göstərmək fürsəti göndərir. Biz öz əmlakımızı Rusiya padşahına qeydsiz-şərtsiz fəda edirik. O, bizim gələcək nəslimizi unutmayacaq. Allah və onun gücü bizimlədir!" Belə deyərək üzvlərini polkovnik Lazarevə tutub əlavə edirdilər: "Bizim başçımız və rəhbərimiz, erməni xalqının başçısı! Bizi Rusiyaya köçür!"

* Şahzadə Xosrov Mirzə ilə Rusiyada olan adamlar.

Köçürülmənin başlanmasına ermənilər elə tələsikliklə qol çəkirdilər ki, sanki ürəkaçan bir kef məclisindədirlər. Azərbaycan vilayətinin boşalma təhlükəsi vardı. Yenə də iranlılar və ingilislər hiyləyə əl atdılar, lakin əbəs yerə. Dul, kimsəsiz, şikəst adamlar, heç kəs geri qalmaq istəmirdi, hamı öz qardaşlarının dalınca gedirdi. Onların hətta quru çörəkləri də yox idi. Həmin mənzərədən son dərəcə təsirlənən Lazarev köçkünlərə yenə də maddi yardım etmək qərarına gəldi. Rus padşahının qəlbinə bələd olduğundan o, bu işdə məsuliyyətdən çəkinmədi. Eyni zamanda, Lazarev bütün bunlar barədə rus sərkərdəsinə məlumat verməyə və ondan o vaxtkı şəraitə uyğun əmr almağa tələsdi.

Qar Marağa tarlalarında hələ də qalırdı. Köçkünlərin yükdaşıyan heyvanlarının ayaqaltı yemi yox idi. Lazarev göçürülməni dayandıraraq Marağa ermənilərinin dəstələrini kollej assessoru Qamazova və ştabs-kapitan Voynikova* tapşırırdı, özü isə bilavasitə ondan asılı olan vəziyyətlərdə müvəffəqiyyətli kömək üçün martın 7-də Marağadan çıxdı.

General Paskeviç artıq Təbrizdə yox idi. Martın 9-da Müvəqqəti Azərbaycan İdarə heyətinin üzvləri ordan yola düşdülər. Abbas Mirzə yenə öz torpaqlarına daxil oldu. Lazarev Təbrizi cəld keçərək Sofyan qəsəbəsindəki rus sərkərdəsinin yanına gəldi. Qəhrəman yorulmaz çinovnikin bütün hərəkətləri barədə məlumata məmnuniyyətlə qulaq asdı, [24-25] onun bütün sərəncamlarını bəyəndi, fəvqəladə ekstrordinar məbləğdən şikəstlərə və yetimlərə pul vəsaiti ayrılmasına icazə verib təsdiq elədi, ona bir neçə şifahi göstəriş verərək əlavə edib dedi: "Davam et və başa çatdır!"

Martın 10-da Lazarev lazımı sərəncamların yerinə yetirilməsini qurtarmaq üçün Təbrizə qayıtdı. Lazarev Təbrizdə Abbas Mirzə ilə vidalaşarkən şahzadə rus polkovnikindən xahiş etdi ki, şaha sədaqətli olan ermənilərə təsir göstərməsin. O, hətta təsəvvür edirdi ki, köçürülmə onlar üçün bədbəxt nəticələrə gətirib çıxara bilər. Lakin Abbas Mirzənin təmtəraqlı natiqlik məharəti Rusiya oğlunun səmimi söylərinə üstün gələ bilmədi.

Çox gözəl Şərq baharı təbiəti canlandırmışdı. Lazarev Salmas xanlığına yola düşdü. Təbiətin canlanması ilə birlikdə vaxtı ilə müstəqil, qədim və güclü olan bir xalqın varlığı da canlandı. Üzümçüdən, Marağa və Təbriz xanlıqlarından saysız-hesabsız köçkünlər Araza tərəf hərəkət etməyə başladı. Böyük karvanlar Azərbaycan dağlarının yamacları ilə uzanıb gedirdi. Azadlığın əzəmətli alicənablığı şadlıq və yaz günəşinin şüaları kimi ermənilərin üzlərində bərq vururdu. Onlardan bir çoxları iranlıların kinli sui-qəsdlərindən qorunmaq üçün ehtiyat silah götürmüşdülər. Mehriban analar Nikolayın müqəddəs adını öz balalarına deməyi öyrətmişdilər. Onlar deyirdilər: " Yadda saxlayın, öz böyük xilaskarınızı yadda saxlayın! Onun xilasedici müvəkkillərini və çinovniklərini yadda saxlayın!" Bərk qəzəblənən müsəlmanlar köçkünlərə lənətlər yağdırır, bəzən də onları daşa basırdılar. Ermənilərin ürəkləri haqlı kinlə coşub-daşırdı. Lakin rus çinovnikləri ağıllı öyüd-nəsihətlərlə həm müsəlmanların tərsliyinin, həm köçkünlərin qisas almasının, həm də qan axıdılmasının qarşısını alırdılar. hiyləgər İran başçıları bu hədə-qorxunun köçkünlərin qabağını kəsəcəyini güman edərək aldandılar. Əksinə, onlar zülmkarlaşın mağaralarından ermənilərin çıxmalarını tezləşdirdilər. Eyni zamanda, uzaq Qəzvin xanlığından gələn ailələr də Marağa köçkünlərinin dəstələrinə qoşulurdular. Bir yerdə yaşamaq üçün yollanan həmtayfaldan birinin sözləri köçkünləri ruhlandırır. Onlar könüllü surətdə və hətta rus qoşunlarının mühafizəsi olmadan yollarına davam edirdilər. Köçkünlər ucadan deyirdilər: "Gedirik, Rusiya [25-26] imperatorunun işıqlı dövlətinin himayəsi altında yaşamağa gedirik! Onun təbəələri kimi yaşayıb öləcəyik!" Bu qeyri-adi nümunə onların Abbas Mirzənin xüsusi mərhəmətindən istifadə etməklərinə, təmiz və füsunkar yerlərdə naz-nemət və bolluq içərisində yaşamalarına baxmayaraq, başqa erməniləri də köçməyə ruhlandırır. Burda artıq Kürdüstan torpağından ilk köçkünlər də vardı. Kürdüstan ermənilərinin yaşadıkları yerlər oğurluqla, vəhşiliklə məşğul olan və demək olar ki, iranlılardan asılı olmayan müsəlman kəndləri ilə əhatə olunmuş sıldırım və hündür dağların ortasında idi. Dar cığırılar uçurumlar üzərində burularaq ermənilərin hər tərəfə səpələnmiş kiçik komalarına aparıb çıxarırdı. Həmin başibəlalı adamlar üçün keçmək təhlükəli idi! Müsəlmanlar həm sıldırım qayanın başından, həm də içərilərdə gizlənərək onları sərbəst surətdə məhv edə bilirdilər. Lakin rus zabitləri qana susamış kürdlərdən qorxmurdular. Bələdçilərin arasında iki, ya da üç kazakın olmasına baxmayaraq, onlar ölümün pəncəsindən yaxa qurtara bilməzdilər. Lakin onlar həm təhlükənin, həm də ölümün qarşısını cəsarətlə alırdılar. Ermənilərdən bir çoxları artıq Rusiya imperatorunun dövləti himayəsinə daxil olmağa tələsərkən həlak olmuşdu.

İran Kürdüstanı Marağa, Salmas və Urmiya xanlıqları ilə həmsərhəddir. Ona görə də Dilman və Urmiya quldurlarının zülmündən və hücumlarından erməniləri xilas etmək üçün ora zabitlər göndərildi.

Burda təkrar etməliyik ki, Rusiyaya qarşı bir təmənnəsiz cəhd və xristian torpağında yerləşdirilmə köçkünləri doğma dədə-baba yurdlarını və qədim emalatxanalarını tərk etməyə məcbur etdi, çünki ən kasıb ailələr yalnız yükdaşıyan heyvan və taxıl almaq üçün beş manat gümüş pul alırdılar, lakin məhəbbət qərara gəlmir və qiymət danışmır. Məhəbbət hamıya ona görə kömək edir ki, ən yaxşı nəşəni özü özündə tapır.

* Həmin möhtərəm zabit rus qoşunları çıxandan sonra kürdlər arasında yaşayan erməniləri köçürərkən öz həyatını dəfələrlə təhlükə qarşısında qoymuşdu. Lakin o, öz qəhrəmanlığında yenilməz idi və xeyli uğurlar qazanmışdı.

Köçürülməyə başçılıq edən yorulmaz, qeyrətli polkovnik Lazarev Dilman istehkamına gəldi. O, pulların tamamilə ödənilməsinə qədər İranda saxlanılan general-mayor Pankratyevin dəstəsi ilə dayandığı Urmiyadan və qarşıdakı köçürülmənin son həddi olan Xoydan, demək olar ki, eyni məsafədə idi.

General Pankratyevlə bilavasitə əlaqəyə girərkən Lazarev onda hər cür ictimai faydaya kömək etməyə hazır olan vətən [26-27] oğlunun nümunəsini görmüşdü. Lazarevin xahişi ilə o, özündən asılı olan və bacardığı hər şeyi edirdi.

Salmas xanlığının erməniləri, saysız-hesabsız kəndlərin sakinləri Lazarevi səbirsizliklə gözləyirdilər. Onlar onu ağlasığmaz dərəcədə sevinclə qəbul edərək təşəkkür ifadə edən mahnılar oxuyur və köçürülən ailələrin siyahısına öz adlarını yazdırmağa tələsirdilər. Qeydlərin müəllifi deyirdi: "Adama elə gəlirdi ki, bütün erməni kəndliləri öz köklərindən laxladılıb".

İran rəhbərləri və onların tərəfdarları da sayıq idilər. Onlar köçənlərə deyirdilər: "hara tələsirsiniz? Sizi vergi və qoşun düşərgələri ilə çətinə salacaqlar. Cavanları əsgər aparacaqlar, qocaları boyunduruq edəcəklər. Bunun əksinə olaraq İran sizin xoşbəxtliyinizin qeydinə qalacaq, vergiləri və mükəlləfiyyətləri yüngülləşdirəcək. Təkcə ağılsızlar həqiqi xeyirxahlığı etibarsız və güman edilən xeyirxahlığa dəyişirlər". Bu böhtanlara cavab vermək əvəzinə ermənilər köçməklərində davam edirdilər. Burda xəyanət köçkünlərə son zərbə vurmaq qərarına gəldi. Şayiə yayıldı ki, guya, erməniləri köçməyə məcbur edirlər. Bu xəbər Abbas Mirzəyə də çatdı, bu şayiələrin nə üçün yarandığını isə yubanmadan qısaca deyək. Həyasızlıq hətta o yerə gəlib çatmışdı ki, məcburi tədbirləri dayandırmaq üçün Lazarevi inandırmağa başlamışdılar.

Vicdanı təmiz olan Lazarev xeyirxah qəhrəmanlıqdan bir addım da olsun kənara çəkilməmişdi. O, İran və ingilis məmurlarına deyirdi:

- Ermənilərin özlərindən soruşun.

Onlardan sorğu-sual etdilər və eyni cavab aldılar:

- Könüllü olaraq gedirik!

Lazarev Salmas xanlığı sakinlərinin vəziyyətini bildiyinə görə fəaliyyətini daha da artırdı. Zabitlər çatmadığı üçün o, Salmas xanlığından keçənlərin siyahısını tərtib etməyi və sərəncam verməyi qeyrətli erməni yepiskopu Yenoxdan xahiş elədi. Martın 22-də isə ordan yola düşüb, 23-də Urmiyaya gəldi.

Böyük duzlu gölün sahilində yerləşən Urmiya şəhərinin ətrafında çoxlu əhali cəmləşmişdi. Yerli kürdlər ən yaxşı İran qoşunu sayılır, ancaq onlar çox avamdırlar və xasiyyətləri də çox sərt, ipə-sapa yatan deyillər. Həmin vəhşi döyüşçülərin sərt hərəkətləri və qisas almaq hissləri [27-28] qonşu erməniləri qorxudurdu. Lakin buna baxmayaraq, Lazarev ilk dəfə müraciət edərkən ermənilər açıq-aşkar və təntənəli surətdə köçmək arzularını bildirmişdilər. Yaşayış yerlərində köçənlərin adlarını yazmağa macal tapmırdılar, kilsələrdə isə ermənilərin başqa dindən olanların zülmündən azad edilməsinə görə fərəhləndirici səsləri eşidirdi.

Bu əlverişli şəraiti nəzərə alan Lazarev özü xeyli müddət Urmiyada qaldı, knyaz Arqutinski-Dolqorukiya Təbrizdə öz işini qurtarmağa və Salmas xanlığından ermənilərin köçürülməsinə rəhbərlik etmək üçün yola düşməyə yazılı surətdə göstəriş verdi.

Tez və müvəffəqiyyətli köçürülmə əməliyyatı, nəhayət, İran hökumətini zorakılığa tələsdirdi. İran və ingilis məmurlarının köçürülənləri qorxuya saldıqları həmin inandırmaları təkrar etməyəcəyik. Lakin Lazarevin ehtiyatlı tədbirlərinin iranlıların zorakılığının qarşısını necə aldığını demək lazımdır. Zorakılıqda aşkar və azgın böhtan narazılığa səbəb olurdu. Adamları ya rüşvətlə ələ almaqla, ya da qorxu ilə çəkə-çəkə gətirib, kölə halına salırlar. Makedoniyalı Filipp deyirdi: "Qızılla yüklü qatır hara getsə, orda hər şey mənim olacaq". Lazarevdə nə aldadılıb alınmış qızıl, nə də qorxulu toplar yox idi. Beləliklə, ermənilər ürəklərini Rusiyaya vermişdilər, ancaq nə satılmamış, nə də məcbur edilməmişdilər.

Xidmət işlərinə görə Lazarev Urmiyada qalıb, ordan Urmiya, Salmas və Xoy köçürülmələrinə rəhbərlik edirdi. Kollej asessoru Qamazov Marağada öz işlərini uğurla başa çatdırıb, Urmiyaya gəldi və Lazarev burda ona Urmiya ermənilərinin köçürülməsini tapşırırdı və Qamazov da burda öz hazırlığını və bacarığını göstərdi. Ermənilərin Rusiyanın sərhədlərini keçdikləri Xoy xanlığına əvvəlcə podporuçik İskritski göndərilmişdi. Bu hörmətli çinovnik çox vaxt ən ağır şəraitdə belə, bir qayda olaraq, çalışqanlığı və xüsusi bacarığı ilə qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırırdı.

Bununla belə, ermənilərin köçürülməsinə kürdlər çox pis baxırdılar. Onların kəndlərinin bir qismi dağlıq yerlərdə yan-yana salınmışdı, ona görə də quldurların tərəfdarları ora göndərilən rus məmurlarını ölümlə qorxudurdular. Ruslar bütün çətinlikləri aradan qaldırırdılar. [28-29] Kürd kəndlərinin əhatəsində olan erməni kəndlərindən əhali müvəffəqiyyətlə köçürülürdü. Hiddətlənən kürdlər, hətta gündüzlər də ermənilərin kiçik dəstələrinə hücum etməyə cürətlənir, onları tutub geri qaytarırdılar. Lazarev general Pankratyevdən kömək istədi. Müsəlmanların hiddətlərinin qarşısı bir qədər alındı, ancaq onların ürəklərindəki qəzəb alovları hələ sönməmişdi.

Aprelin əvvəllərində ilk kurur* Təbrizdə alındı. Qarşılıqlı şərtlərə görə Rusiya qoşunları elə həmin ayın 20-nə qədər Urmiya şəhərindən çıxmalıydılar. Alınan məlumatlara görə, Lazarev köçürülməni sürətləndirdi,

* Kurur Rusiya pulu ilə səkkiz milyon manat deməkdir.

iranlılar isə rus silahının uzaqlaşmasına sevinərək öz tələblərini artırmağa başladılar. Şahın əyanlarından biri Məhəmməd Tahir xan Abbas Mirzənin aşağıdakı məktubunu Lazarevə verdi.

**İran taxtının vəliəhdi, alihəzrət
Abbas Mirzənin məktubu****

Yüksək dərəcəli, çox alicənab, tədbirli və xristian əyanları arasında seçilən polkovnik Lazarevə. Məlumunuz olsun ki, Xoyun və Urmiyanın boşaldılması üçün paytaxt şəhəri Tehrandan pul alınmışdır və biz cənab infanteriya generalı ilə (Paskeviçlə) bağladığımız müqaviləyə görə, nəzərdə tuturuq ki, yuxarıda adları çəkilən əyalətlər Allahın mərhəməti ilə tərk ediləcək. Əlbəttə, ermənilərə gəlincə isə verilmiş qərar haqqında siz cənablara məlumdur ki, yerlərində qalmaq istəyənlər zorla köçürülməyəcəklər, burdan getmək istəyənlərə mane olmayacağıq. Ona görə də bu əyalətlərin boşaldılması haqqında indi sərəncam verilmişdir və mən sədaqətli və inanılmış bir adamı həmin işə nəzarət etmək və onu yerinə yetirmək üçün ora göndərməyi, lazım hesab edirəm, daha doğrusu, orda olmaq və qərarların həyata keçirilməsi üçün yüksək dərəcəli və yaxın bir məmuru, Məhəmməd Tahir xanı seçmişəm. Ona görə də siz cənablar əmr edin ki, heç kim erməniləri köçməyə məcbur etməsin və qorxuzub yoldan çıxartmasın. Çünki kim getmək [29-30] istəyirsə, gedə bilər, getmək fikri olmayanların isə qalmaq hüququ var.

*Şəvval ayı 1243-cü il
(musəlman hesablaması ilə, yəni, 1828-ci il).*

Şahzadənin məktubundan son dərəcə açıq-aydın görünür ki, rusların uydurma zorakılığı onun beyninə yeridilmişdi. Şahzadənin göndərdiyi məmur Lazarevin zorakılığından bərk şikayətlənərək onu ifşa etməyə nəhaq yerə əlləşirdi. 200 ailədən ibarət olan dəstənin məcburiyyət qarşısında qalaraq köçdüklərini onlardan, guya, öz qulaqları ilə eşitdiyini nəhaq yerə inandırmağa çalışırdı. Böhtanı ifşa etmək üçün Lazarev Urmiya xanlığının xalq hakimi Əsgər xana müraciət edərək bu işin ətraflı yoxlanılması üçün öz oğlunu göndərməyi tələb etdi. Polkovnik Lazarev və Əsgər xan Urmiyalının oğlu Xoy qalasının bir ağaqlığında köçkünlərin yuxarıda adları çəkilən dəstəsinə çatdılar. Ermənilərin hamısı sorğu-suala tutuldu. Onların hamısı bir səsle təsdiq etdi ki, könüllü surətdə köçürlər və həqiqətən də, ürəkdən gələn inandırıcı sözlərlə Əsgər xanın oğlunu heyrətə saldılar. Onlar hamının qarşısında ucadan dedilər: "İran çörəyini yeməkdənsə, rus otunu otlamaq yaxşıdır!" Ermənilərin bu fədakarlığını Lazarev dəftərxanasına qeyd etdi.

Aprelin 13-də Lazarev Xoy qalasına gəldi. Bir sıra göstərişlər verdi, bütün lazımi məlumatları qabaqcadan hazırlayan mayor, knyaz Şaliko və podporuçik İskritskiyə köçürülmənin icrasını həvalə edərək Xoy qalasından yola düşüb, aprelin 18-də Dilman istehkamına gəldi və göndərilmiş İran məmurunun qeyri-səmimiliyini göstərərək onun birinci məktubuna cavab verdi.

**Alihəzrət, İran taxt-tacının vəliəhdi,
Abbas Mirzənin birinci məktubuna
polkovnik Lazarevin cavabı.**

Alihəzrət!

Mən Urmiya xanlığı üçün və xristianların köçürülməsi üçün pulun ödənilməsi barədə Alihəzrətin xəbərdarlıq [30-31] məktubunu Məhəmməd Tahir xandan almaq xoşbəxtliyinə nəsib oldum. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə, Alihəzrət qraf Paskeviç İrəvanskinin mənə həvalə etdiyi işdə hərəkətlərimin ədalətli olmasını Sizin qarşınızda bəyan etməyə tələsirəm.

Mən Rusiya hüduclarına könüllü surətdə köçməyi arzu edənlərin xahişlərinin qəbul olunmasını etibarlı qərargah zabitlərinə tapşırıdım və bütün mübahisələri və anlaşılmazlıqları aradan götürmək istəyərək mənim zabitlərimin hərəkətlərinə nəzarət etmək üçün İran məmurlarından Bəylər bəy Urmiyalıdan tələb etdim ki, o, mənim təkidimlə hərəkət etsin. Mən ingilis idarəsinin xidmətçisi, cənab kapitan Villokdan həmin hərəkətlərin şahidi olmağı xahiş elədim, ancaq o, cavab verib dedi ki, köçürülməyə, demək olar ki, ümumi istəyi görəndən sonra özünün orda olmağını artıq hesab edir.

Lakin siz Alihəzrətin yanındakı bizim komissarımızın xəbərdar olduğu Rusiya hökuməti barəsində yayılmış təhqiredici şayiələr məni vadar etdi ki, bu yalanı ifşa edərək köçürülmə haqqında iki böyük dövlətin razılığa gəlməsini və kəsib-kusuba həmişə kömək əlini uzadan mənim qüdrətli padşahımın mərhəmətli idarə etməsini hamıya və hər bir adama bildirim. Deməli, öz arzularını həyata keçirməyə vəsaiti olmayanlara maddi yardım etmək üçün mənə həvalə edilmiş dövlət mülkiyyəti insanpərvərlik tədbiridir, lakin qətiyyə qanuna zidd deyil. Axırda hələ baş verə biləcək ədalətsiz tənəldən yaxa qurtarmaq üçün mən Alihəzrətin, cənab Seminonun və katiblər Mirzə Məsudun, Mirzə Mustafanın iştirakı ilə Dilman istehkamında xalq qarşısında təkrar edib dedim

** Naşir məktubların tərcüməsini üslubda heç bir dəyişiklik etmədən verir.

ki, köçmək arzusunda olanlara icazə verilir, lakin hər cür məcburiyyətə gəldikdə isə sülh müqaviləsinin şərtlərinə zidd olanlar ciddi surətdə cəzalandırılacaq. Salmasda və Urmiyada mənim çox gözəl bir ölkə, zəngin torpaq gördüyümü Alihəzrətə məlumat verməyi özümə borc bilirəm, lakin Alihəzrətin etibarından pis niyyətlə istifadə edən sahibkarların ədalətsizliyinə təəccüblənməməyə bilmirəm. İndi onlar həmişə alicənab və xeyirxah Alihəzrətin hissələrinə o dərəcədə zidd olan öz insafsız hərəkətlərinə görə cəzadan qorxaraq köçürülmədə qətiyyətlə əhəmiyyətsiz olan məcburiyyət uydururlar. Aşağıdakını buna nümunə göstərmək olar: Məhəmməd Tahir xan [31-32] Urmiya şəhərinə gəlib, mənə şikayət etdi ki, guya, Camallı, Kariz, Gülünağ, Svətli və Lulusoba kəndlərindən köçən dəstələri görüb. Bu köçkünlərin bəziləri göz yaşı axıda-axıda ona zorla köçürülmələrindən şikayət ediblər. Dərhal onları saxlamağa əmr elədim və əmrlərimə o dərəcədə zidd olan hərəkətləri şəxsən yoxlamaq istəyib, şikayət edənlərin qayıtması üçün mənimlə birlikdə məmurların göndərilməsini xahiş etdim. Yuxarıda adları çəkilən kəndlərin sahibi Əsgər xan mənimlə məmurlar və öz oğlanlarından birini göndərdi və mənim yanımda Xoy qalasına tərəf heç yarım ağac getməmiş onun oğlu hər bir kəndin sakinlərini bir-bir sorğu-suala tutur və eyni cavab alırdı ki, onlar heç bir məcburiyyət olmadan, öz xoşları ilə gedirlər və əgər çörək əvəzinə ot yeməli olsalar da, heç biri qayıtmayacaq. Məhəmməd Tahir xan böyük şeylər vəd edərək onları yola gətirmək istəyirdi. Lakin Qızılca, Axtyaxan, Baxşıkənd, Ağışmayıl və Barispe kəndlərinin sakinləri Mirzə Məsudun katibinə eyni cavab verirdilər. Cənab Semino isə Savra, Xosrov, Avtavan və Pacuk kəndlərində olduğunu mənə bildirdi və dedi ki, bu kəndlərin sakinləri köçmək üçün qəti qərara gəliblər.

Alihəzrət, köçürülmənin əsas məcbureddici səbəbini müəyyən etməyə zəhmət çəkin və Sizə xas olan ədalətlə Məhəmməd Tahir xanın və ona bənzər uydurmaçıların ədalətsiz ifadələri kimi Sizin insanpərvər qəlbinizə zidd olan hərəkətləri nəzərə almayın.

Lakin Alihəzrətə məlumdur ki, Təbriz şəhərində və komendant olduğum Dehkarqan qəsəbəsində sakinlərin rəğbətini qazanmışam və mənim üçün tərifli mükafat - Alihəzrətin təşəkkürünü almışam. İndi müttəfiq padşahların hökmünü dəqiqliklə və təmiz vicdanla yerinə yetirərək İran taxt-tacının şöhrətli və mədəni vəliəhdinin ədalətinə ümid bəsləməyə və bununla Əlahəzrət şahın xüsusi diqqətini cəlb etməyə haqqım var.

Axırda Əlahəzrətin ömrünü uzun etmək üçün Allaha dua edirəm və Sizin şəxsiyyətinizə ən dərin hörmət hissi bəsləyirəm.

21 aprel 1828-ci il, Urmiya şəhəri. [32-33]

Şadlıq edən köçkün dəstələri bir-birinin dalınca durmadan İrandan özlərinin yeni vətənlərinə - Rusiyaya tələsirdilər. Bir neçə gün Dilman istehkaminin yaxınlığında qalan beş hissəyə bölünmüş və hərəsində 2000-dən çox ailə olan erməni düşərgələri qərribə təsir bağışlayırdı. Ermənilər ayaq üstə durub, ucadan: "Yaşasın İmperator I Nikolay! Yaşasın bizim atamız!" deyərək Arazın sahillərinə doğru hərəkət edirdilər.

Abbas Mirzə tamamilə kifayətləndirici cavab alsa da, öz vilayətlərinin hər gün boşalmasını görüb yalandan özünü elə göstərirdi ki, guya, Məhəmməd Tahir xanın böhtanlarına inanır.

Buna görə Salmas ermənilərinin köçürülməsində iştirak etmək üçün şahzadə Tehran sarayının ən mədəni və safürətkli əyanlarından birini - Mirzə Məsudu ora göndərdi və bu iş üçün o, artıq çoxdan özünü şahzadənin xidmətinə həsr eləyən və adyutant vəzifəsində olan əcnəbi Seminonu təyin elədi. Mirzə Məsud Abbas Mirzənin aşağıdakı rəsmi məktubunu Lazarevə çatdırdı.

İran taxtının vəliəhdinin polkovnik Lazarevə ikinci məktubu

Xristian əyanları arasında seçilən yüksək dərəcəli və çox hörmətli polkovnik Lazarev, Siz bizim mərhəmətimizdən agah olun. Cənabınızın məktubunu aldım, onun məzmunu və ermənilərin köçürülməsi işinə görə cənab, böyük general Paskeviçdən aldığınız tapşırıqla tanış olduq. Bizə verilən cavabda Sizin fəaliyyətinizə haqq qazandırılırdı. Doğrudur, bildiyimiz kimi, hökumətin sərəncamına görə həmin tapşırıq Sizə həvalə edilsə də, hər iki dövlət arasında müqavilənin şərti və iki padşahın səmimi dostluğu tələb edir ki, Rusiya qoşunları çıxıb bizim paytaxtımıza daxil olandan sonra Təbriz şəhərinin bəzi ermənilərinin maneəsiz yola düşdükləri kimi başqa torpaqlara köçmək istəyənlərə mane olmasın. Buna bizim sözüümüz də yoxdur, siz isə əksinə olaraq, öz qoşununuz olan yerlərdə ermənilərin könüllü köçüb getmələrini bildirirsiniz. Lakin bu işə vicdanla yanaşsaq, görürük ki, bir neçə min ailənin səmimi arzusu və könüllü surətdə minillik vətənlərini, mülklərini, bağlarını, evlərini atıb getmələri, yersiz- [33-34] yurdsuz qalmaları necə mümkün ola bilər? Sizin sözlərinizə görə isə ermənilər köçməyi arzu edirlər, lakin arzu iki cür olur. Ya sakinlərin özləri bunu bəyan edirlər, ya da bu, qorxudan və məcburiyyətdən yaranır və indi mənim gördüyüm kimi bu uqurlu müqavilədə həmin arzulardan birincisi göstərilmişdir. Siz isə ikinci arzuya istinad etməyə çalışırsınız, çünki ermənilər Təbrizdən yola düşməmişdən əvvəl onları biletlə mən özüm təmin etmişəm. Bunun əsas səbəbini isə keşişin köçməsinə hesab

edirəm, burda bütün keşişlərin köçməsi əks halda onları yüksək mənəbdən və dindən uzaqlaşdırmağı vəd edən və hətta, o dünyada da məsuliyyətə düçar edən Eçmiədzində ən mühüm hadisələrdən irəli gəlmişdir. İndi cənabınız Salmasda qalır və qoşunlar da ordadır. Köçməyən kəndlərdən yasovullar və kazaklar vasitəsi ilə pul tələb edirsiniz, köçənlərə isə, eyni zamanda, pul verirsiniz. Bundan sonra azacıq da olsa, vicdan ola bilərməyi və burda daha məcburiyyətdən söhbət gedə bilərməyi? Köçməyən erməni kəndlərinə o qədər əsgər və kazak göndərilir ki, sakinlər son dərəcə sıxıntı hiss edərək öz vətənlərini atıb gedirlər. Cənabınız özü yəqin ki, neçə kənd, neçə şəhər və neçə yeri gəzib-dolaşmış və rus qoşunları olan yerdə ermənilərin məcburiyyət qarşısında olduqlarını görüb. Müharibə qurtaran kimi hər iki dövlət arasında sülh və yaxın dostluq yaranıb. Kəndlərə bu cür səfərlər və əhalinin köçürülməyə şirnikləndirilməsi dostluğa uyğun gəlmir. Belə məcburiyyət və hətta, onların vətəndən uzaqlaşdırılması və onların Allaha zərər gətirməsi xoşagəlməz işdir. Böyük imperatora xas olan ədalətə, iltifata və yumşaqlığa görə mənim güman etdiyim kimi dost dövlətlə belə münasibət fayda gətirməz, həm də ədalətli rəftarını gördüyümüz general Paskeviçin özü də bundan razı qalmaz. Siz isə özünüz bu işin içində ola-ola qorxu və məcburiyyət olmamasını ədalət naminə istəməzsiniz. Bir sözlə, mən sizin fəaliyyətinizin üstündən sükutla keçdiyim kimi məktubunuzu alıb, qısa cavab verməyi və həmçinin əzəmətli rus dövlətinin həmin komissarı haqqında məlumat verməyi lazım hesab elədim.

1243-cü il, şəvval ayı (müsəlman hesablamasına görə, yəni, 1828-ci il) [34-35]

İran taxt-tacının vəliəhdi Abbas Mirzənin polkovnik Lazarevə ikinci məktubu bu əsərin sonuna əlavə edilmişdir.

Nəci b insan ümumi rifah üçün və bəşəriyyətin xeyri üçün canından keçməyi bacarır və buna hazırdır. Lakin o, böhtan və hiylə ilə uydurulmuş pis niyyəti görərkən haqlı qəzəblə alışıb yanır. Bu narazılığın artmasına görə Lazarev İranın bədxah məmuruna aşağıdakı məktubu göndərdi.

Lazarevin Məhəmməd Tahir xana məktubu

Güman edirdim ki, çox hörmətli və yüksək dərəcəli xana yalan danışmaq yaraşmaz. Lakin xanların insafsız hərəkətlərindən şikayətlənən və yekdilliklə onların "İran çörəyindənsə rus otunu yeyəcəklərini" deyən Camalov, Kariq və sair kəndlərin sakinlərinin məsələsində Əsgər xanın oğlunun yuxarıda göstərilən dəlilində yalanınızın üstünü açaraq sizə cavab verməyi özümə borc bilirəm. Xan, bu cür yalanlarınızdan sonra sizinlə əlaqə saxlamaq istəmirəm və İran taxt-tacının vəliəhdinə, Alihəzrətə bu haqda məlumat vermişəm. Mən təkcə ixtiyarımda olan məmurların yox, həm də kazakların şərəfinə toxunmağa heç kimə imkan vermərəm. Mənim hərəkətlərim həmişə ədalətli olub və ədalətli də olacaq. Salmas barəsində isə yaramazların yalanlarının şahidi olan möhtərəm və hörmətli Mirzə Məsud və cənab Semino mənim yanımdadırlar. Təcrübədən görünür ki, ruslar müqavilənin sarsılmazlığını son dərəcə gözəl bilirlər. Siz isə öz hərəkətinizdən sonra bu haqda danışmağa cürət etməməlisiniz.

27 aprel 1828-ci il.

İfşa olunmuş və hörmətdən salınmış böhtançı susdu və yeni fitnələrə əl atmağa cəsarət etmədi.

Lazarev öz sərəncamlarının və əməliyyatlarının təfəsilatını bilmək üçün şahzadə tərəfindən yenidən göndərilmiş məmurları həvəslə qəbul elədi. Onlar İran hökumətinə can yandıraraq heç olmasa xəyanətlərin izini axtarıb tapmağa çalışırdılar, lakin diqqətli və qərəzsiz yoxlamaya görə etiraf etməliydilər ki, ermənilərin köçməyə hazırlığının əsas səbəbləri onların eyni dindən olan padşaha sədaqətliliyi, [35-36] başçıların ağıllı sərəncamları və onların qohumluğunun adına qədim və xüsusi bağlılıq idi. Aydın idi ki, polkovnik Lazarev İran və Türkiyə ermənilərini Rusiyanın cənub məmləkətlərinə yerləşdirərkən vətənə mühüm xidmətlər göstərmiş əmisinin, mərhum həqiqi mülki müşavir İvan Lazareviç Lazarevin yolu ilə gəldi. Biz artıq demişik ki, Lazarevlər ailəsi Rusiyada ermənilərin mənəvi qohumluqlarını və şöhrətlərini həmişə davam etdirmiş və özlərinə qarşı ruslarda ümumi və möhkəm inam yaratmışdı. Ermənistanın bu hörmətli övladlarının adları uzaq Şərqi ölkələrində də məşhur idi. Onlar hamı üçün faydalı olan bir çox müəssisələr, eləcə də, Azərbaycanın müxtəlif xanlıqlarının sakinləri üçün yaşayış evləri tikmiş və gözəl naxışlarla bəzəmişdilər. Dədə-babalarına bağlılıq hissələrini onlar artıqlaması ilə əz nəsilərinə vermişdilər. Lazarevin şəxsində ermənilər öz xilaskarlarını gördülər və o, öz dindaşlarının yanına gələndə kilsələrin qübbələri altında ona təntənə ilə dua oxuyurdular.

İran şahzadəsinin ikinci məktubuna polkovnik Lazarevin cavabı

Alihəzrətin məktubunu almağı özümə xoşbəxtlik sanıram və Sizin qarşınızda özümə bəraət qazandıрмаğı heç vaxt iddia etmədiyimi Sizə bildirməyi borc bilirəm. Çünki mənim hərəkətlərim həmişə ədalətli olmuşdur və

cənab baş komandan tərəfindən verilən göstərişlərdən azacıq da olsa, kənara çıxmamışam. Mənim sərəncamımda olan cənab zabıtlərə gəldikdə isə podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukidən başqa, onlardan heç biri kəndlərdə yaşamamışdır. Bu adama da mən alihəzrətin arzusunu yerinə yetirərək Dilman istehkamına keçməyə sərəncam vermişəm və o da bunu yerinə yetirib.

Keçmək arzusunu bildirenlərin və bundan sonra keçmək arzusunda olanların hamısının vergilərdən azad olunması barədə baş komandan özü Təbrizdə olarkən qərar vermişdi. Ən kasıb adamlara isə maddi yardım mənim xilasedici padşahımın hökmü ilə verilir.

Həmin gün Salmasdan 500 ailə çıxmadı və mən Sizdən sərəncam alaraq sabah səhər Xoy qalasına yola düşürəm. [36-37] Alihəzrət, nəticədə könüllü olaraq neçə ailənin köçdüyünü biləcəksiniz. Nə üçün fikirləşirsiniz ki, sahibkarların xristianlara etdiyi zülm yox, mənim orda olmamağım onları öz vətənlərini tərk etməyə məcbur edir. Mənə edilən hər cür şikayəti ciddi cəzalandıraraq, hətta köçürülmək üçün verilən məsləhətlərin özünü qadağan etmişdim, ən varlı sakinlərə isə şəxsən deyirdim ki, onlar İranda qoyub getdikləri belə əmlakı uzun müddət əldə edə bilməyəcəklər. Lakin mənim məsləhətlərimə baxmayaraq, öyrəndim ki, onlar köçməyi özləri qərara alıblar. Sülh bağlanmamışdan əvvəl Eçmiədzin monastırından gələn ruhanilər barədə. Əgər onlar məsləhət və hədə ilə köçməyə məcbur ediblərsə, alihəzrət, razılışın ki, müharibə bütün vasitələri öz düşməninin zərərinə icad edir. Lakin indi, iki böyük dövlət arasında sülhün və xeyirxah dostluğun mövcud olduğu bir vaxtda yuxarıda göstərilənləri ciddi surətdə izləyirəm və heç kim deyə bilməz ki, ruhanilər xalqa indi hədə-qorxu gəlməyə cəsarət edirlər. Qoşunların kəndlərdə yerləşdirilməsi və vergilərin toplanılması mənə tamamilə yabancısıdır, çünki bu, Mirzə Məsudun tez-tez əlaqə saxladığı və yəqin ki, Alihəzrətə hər şey haqqında bilavasitə məlumat verən general Pankratyevdən asılıdır. Buna görə də yanlış məlumatlarda sizə xas olmayan şəkildə məni günahlandırırırsınız. Və mən nəinki böyük padşahımın şəxsiyyəti qarşısında alnıaçıq, üzuağam, hətta öz işlərimin təmizliyi barədə allahın özünə də hesabat verməyə vicdanla hazırım. Bütün deyilənlərdən sonra, Alihəzrət, mənə lazımı haqq qazandırın və öz dindaşlarıma faydalı olmağımı təbii hesab edin.

SALMAS

Hər gün mühacirlərin sayı artırdı və təzə köçkün dəstələri bir yerə yığılırdı. Bununla əlaqədar Lazarevdə olan maddi yardım da tükənirdi. Çoxlu erməni boş və becərilməmiş torpaqlara köçməkdən qorxaraq məcburiyyət qarşısında İran hüdudlarında qalırdı. İmperator Nikolayın adamların rifahını yer üzünün bütün sərvətlərindən üstün tutduğunu bilən Lazarev məsuliyyəti öz üzərinə götürüb, böyük məbləğdə pul borc aldı və dərhal onu mühacirlərə payladı, bununla da köçürülməyə mane olan bütün [37-38] sədlərin qarşısını aldı. Hökumət Lazarevi lazım olan şeylərlə təmin etdi. Onun alicənab fədakarlığı isə mühacir ermənilərin və səxavəti qiymətləndirməyə adət etmiş həmvətənlərinin ürəklərində dərin iz buraxdı.

Aprelin 20-dən rus qoşunları zəbt etdikləri Azərbaycan xanlıqlarını boşaltmağa başladılar. İlk yola düşən ermənilər Urmiya mahalından oldu. Öz ev əşyalarını götürmək üçün bir neçə mühacir ailəsi hələ orda qalmışdı. Onlar müqəddəs sülhün gücünə ümid bəsləyirdilər, ancaq nahaq yerə! Yerli müdiriyyət onları izləyir, təqib edir və köçürülmədə təzyiq göstərməyə çalışırdı. Bu zorakılığın başibəlalı qurbanlarının şikayətləri polkovnik Lazarevin qulağına çatmışdı. Lakin Lazarev Salmas xanlığından da qoşunun tezliklə çıxacağına güman olduğunu biləndə hər iki xanlığın köçürülməsini tezləşdirməyi qərara aldı. Hər gün maddi yardım olunurdu. Köçürülən saysız-hesabsız insan dəstələri guruldayan dəniz dalğaları kimi Rusiya sərhədlərinə axışırdılar.

Beş mindən çox ailə Arazı keçmiş və çaya yaxınlaşmış, bəziləri isə öz yurdlarını tərk edərək mühacir dəstələrinə qarişmışdı.

Yeni əldə olunmuş vilayətlərdə camaatın gözlənilməz artımı taxıl qıtlığı yaratdı. Bu vaxt Lazarev köçkünlərin yolunu Naxçıvan və İrəvan xanlıqları tərəfə salmaq əvəzinə, bol və ümidli ehtiyatlar olduğu güman edilən Qarabağ xanlığına yönəlməyə çalışmaq əmrini aldı. Qalan köçkünləri isə məhsul yığımına qədər olduqları yerlərdə saxlamaq, dolanacaqdan məhrum olanları isə qətiyyənlə köçürməmək müəyyən olundu. Lazarev özünün səyi ilə və imkan daxilində bu insanpərvər tədbiri yerinə yetirdi. Bəzi ailələr arzularını bildirsələr də, vəsait ala bilməyib, öz evlərində qaldılar. Lakin başqaları tələm-tələsikliklə köçürdü. İncəqəlbli və qayğıkeş atanın himayəsi ilə Lazarev erməni köçkünlərinin ehtiyaclarını təmin edirdi. Onun şücaəti başa çatdı və o, mayın 9-da Dilman istehkamından çıxıb, səhəri gün Xoy qalasına gəldi.

Xoy xanlığı İranın ən gözəl yerlərindəndir. Yaxşı təsiredici hava, yaşıl, qalın örtüyə bürünmüş dağlar, meyvəli bağları olan sağlam dərələr, dupduru və sərin bulaqların şırıltısı – hər şey bu füsunkar məmləkətdə ətrafa gözəllik bəxş edir. Ancaq təbiət gözəllikləri Xoy [38-39] ermənilərini o qədər də özlərinə cəlb etməirdi. Onlar əcdadlarının qədim vətəninə, İrəvanın bugünkü çöllərinə qaçırdılar.

Lazarevin təqdimatına əsasən, qraf Paskeviç İrəvanski ehtiyac olarsa, 4-cü ştabı və baş zabıtlərini, yaxud da başqa etibarlı çinovnikləri rus qoşunları çıxandan sonra köçkünləri himayə etmək üçün Urmiya, Salmas və Xoy mahallarında saxlamağı general-mayor Pankratyevə həvalə etdi. Bu sərəncamı alan Lazarev bunu qalan və köçürülən ailələrə xəbər verməyi əmr elədi. Lakin Rusiya hökumətinin bu üsulları iranlıların əməliyyatlarının qarşısını tamamilə ala bilmədi.

Artıq Arazın İran tərəfində mühacir dəstələri az qalmışdı, lakin Lazarev qəflətən belə bir kədərli xəbər aldı ki, Naxçıvan xanlığında köçkünlər hələ də balıq toru altında dayanmışlar və ərzaq ehtiyatının çatışmaması ucbatından əziyyət çəkirlər. Lazarevin sərəncamları Arazın o tayında həyata keçməyə də, o, səmimi arzularla mayın 17-də Xoy qalasından təcili ora yollandı və 19-da Naxçıvana çatdı. Erməni mühacirlərinin düşərgəsində həyat yenidən canlandı və onlar səmimi qəlbədən qışqırışıb dedilər: "O gəldi! Biz xilas olduq!"

Maddi yardım alan və artıq Rusiya sərhədlərinə ayaq basan ermənilər üçün yenidən pul vəsaiti tələb etməyə Lazarevin ixtiyarı yox idi. Ancaq o, əzab-əziyyət çəkən insanların sözlərinə diqqətlə qulaq asırdı, ona görə də Tiflisin bir erməni vətəndaşından borc aldığı iki min manat qızıl pulu tez-tələsik ehtiyacı olanlara payladı. Erməni mühacirlərinin düşərgəsində bolluq artmışdı. Qəhrəman İrəvanski bu qəhrəmanlığı tərifləməklə mükafatlandırdı. Eyni zamanda, Lazarev köçənlərin lazımı yerlərdə yerləşdirilməsini tezləşdirmək və onlara lazımı köməklik etmək bərsində yenidən yaradılmış erməni vilayəti idarəsinə müraciət etdi. Lakin Naxçıvan xanlığında dövlət torpaqlarının azlığına görə o, erməni köçkünlərinin yol xərclərini artıraraq onların böyük bir hissəsini İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına hərəkət etməyə razı saldı.

Lazarev özünün çətin, qayğıkeş və nümunəvi qəhrəmanlığını başa çatdırıb, mayın 21-də Naxçıvandan yola düşərək 22-də Xoy qalasına çatdı və burda sonuncu köçürülmə əməliyyatlarına sərəncam verdi. [39-40]

Demək olar ki, bütün köçkün dəstələri artıq Arazın o tayında idi. Ermənilərin yalnız bir hissəsi Xoy xanlığında qalmışdı. Son köçürülmənin başa çatdırılması üçün hər şeyi götür-qoy edərək Lazarev bu işi polkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə tapşırırdı, özü isə türklərə qarşı şöhrətli qəhrəmanlıqlarda iştirak etmək istəyərək mayın 29-da Xoy qalasından yola düşüb Naxçıvana, oradan da İrəvana gəldi və iyunun 18-də Qars qalasında dayanan rus qoşunlarının əməliyyat dəstəsinə varid oldu və qraf Paskeviç İrəvanskiyə qısa məlumat verdi.

Lazarev çıxıb gedəndən sonra onun sərəncamları imkan daxilində yerinə yetirildi və bəzi erməni ailələri də Rusiya sərhədlərini keçdi.

Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduclarına unudulmaz köçürülməsinin ədalətli və düzgün təsviri belədir. Üç ay yarım ərzində səkkiz mindən çox ailə Arazı keçdi. Maddi yardım və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan xərclər üçün onlara 14.000 manat qızıl pul və 400 manat gümüş pul verildi.

O qədər xərclə Lazarev Rusiyaya 40000-ə yaxın çalışqan və zəhmətkeş təzə vətəndaş gətirdi. Yeni yaradılmış erməni vilayətində yerləşən sakinlər bu vilayəti İrani zənginləşdirdikləri sənaye ilə canlandıracaqlar. Rusiya hökumətinin münasib və ehtiyatlı tədbirlərində bunu qətiyyətlə gözləmək olar. Ermənilər İranda qoyub gəldikləri mal-mülklərini qurban verərək öz təzə vətənlərinin ümumi sənayesinə yeni həvəslə kömək edəcəklərini sübut etməyə hazırdırlar. Xərclər ödəniləcək və zirək ağıldan və sayıq fəaliyyətdən ibarət olan yeni sərvət mənbəyi dövlətin xeyrinə artmağa başlayacaq. Əhali yerləşdirilmiş və təbiət tərəfindən bolluca pay verilmiş məmləkətlərdə çiçəklənən kəndlər yaranacaq, hökumət tərəfindən həvəsləndirilən yarışlar zamanı isə, bəlkə də, qədim Ermənistanın şöhrətini bərpa edən şəhərlər əmələ gələcək. Ermənilərin daimi yaşayış yerlərinin bu ilk beşiyi başına yer üzərinə səpələnmiş erməni tayfaları toplaşacaq və birinci Nikolayın xoşbəxt dövləti himayəsində erməni çarlığı öz şöhrəti və bütün xatirələri ilə dirçələcək.

Əhalinin xeyri həmişə hiss olunur və göz qabağındadır. Xüsusən də, məskunlaşan xristian camaatının artması yuxarıda adı çəkilən həmin qonşu sakinlərin, xüsusilə də, türklərin, iranlıların və daqlıların bədxah hərəkətlərinin [40-41] dəf olunmasına Rusiyanın xaricində etibarlı sipər çəkir, özünün yeni adamlarını müdafiə edərək təzə əldə olunmuş vilayətlərdə boş torpaqların əhalisindən mühüm fayda gözləyə bilər. Kizlyar və yeni Naxçıvan buna inandırıcı misaldır. Hələ bir çox şahidlər indi də xatırlayırlar ki, ora bataqlıq və məhvedici bir səhra idi. İndi orda şəhərlər artır, gözəl üzüm bağları salınır, geniş ticarət əhalini varlandırır və hökumətə xeyli gəlir gətirir. Ancaq həmin qırx min sakinin köçürülməsi ilə Azərbaycan vilayətinə vurulan yaralar uzun müddət sağalmır. Ordaki dövlət başçıları və xanlar təsdiq edirlər ki, bu köçürülmə İrana dörd kurur, yəni, 32 milyon manatlıq zərər vurmuşdu.* Əlavə edək ki, əgər İran daha çox zərər çəksə, bütün bunlar özlərini də, öz yaşadıkları ölkəni də varlandırma bilən adamların itirilməsi ilə müqayisədə heç nə demək deyil. Heç bir qızılla insan əməyini qiymətləndirmək olmaz.

Polkovnik Lazarevin layiqli qəhrəmanlığı onun əcdadlarının unudulmaz qəhrəmanlıqlarına əlavə olundu. Bütün həyatı boyu o, həm vətəninə, həm də insanlara canla-başla xidmət etdiyinə görə özündə şirin bir təskinlik tapır. Xüsusən də, ürəyinin nəcib arzusu ilə vətəninin xeyrinə və yeni əldə olunmuş bir diyarın səadətinə kömək etdiyinə görə, bunu özünün birinci mükafatı hesab edir.

Çox yaxşı olardı ki, o qədər əhəmiyyəti olan köçürülmə tamamilə başa çatsın və Şərqi Asiya ticarətini dirildən ermənilərin işgüzar və fəal sənayesinin Rusiya sənayesi ilə qovuşması və birləşməsi ilə fabrik və manufaktura emallarının müxtəlif sahələri üzrə dövlətin varlanmasının yeni mənbələrini tapsın. Ermənilərin köçürülməsi haqqında xəbərlər və bunun nəcib nəticələri Vətənin ümumi xeyrini qiymətləndirməyi bacaran

* Ermənilərin İranda təzyiqlə məruz qalmalarına baxmayaraq, özlərinin inkişaf edən sənayeləri və ticarət dövriyyələri ilə İrana ildə 100.000 tünmən, yaxud 1.600.000 manat kağız pul gəlir gətirirdi. Bunu nazir Qriboyedov özünün vitse-kansler, qraf Nesselroda məlumatında da təsdiq etmişdi.

bütün qeyrətli oğullarını sevindirəcək. O qədər əhalinin köçürülməsinin nəticələri haqqında hələ bizdə heç bir aydın və mətbu məlumat yoxdur. Tiflisdə xüsusi məlumatlar nəşr olunsa da, təəssüf ki, onlar bu vaxtadan birinci və sonrakı yerləşdirilmələr [41-42] haqqında, nə ermənilərin uğurla köçürülmələri, nə də onların qeyrətlə köçürülməsinin bütün səbəbləri təsdiq olunan vaxt bizim əziz vətənimizin yeni həmvətənlərimizdən gözləyə bildiyi həmin xeyirlər haqqında heç bir maraqlı və düzgün xəbər verməyiblər.

I ƏLAVƏ

Daxili mühafizə dəstəsi əlahiddə korporusunun cənab komandiri, cənab general-adyutant, qraf KOMAROVSKIYƏ

Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, general-adyutant Paskeviç hökumətin etimadını qazanan və bununla bərabər, erməni xalqı arasında hörməti olan məmurlara ehtiyac duyaraq xahiş edir ki, hal-hazırda siz Alihəzrətin yanında olan polkovnik Lazarev xüsusi tapşırıqlar üzrə yanınızda işə təyin edilsin.

İmperatora bu barədə mənim məlumatımdan sonra əla-həzrət bu vəzifəyə Sizin razı olub-olmadığınızı qabaqcadan soruşub bilməyi əmr etdi. Ona görə də acizənə surətdə bəndənizdən xahiş edirəm ki, bu barədə öz fikrinizi mənə bildirəsiniz.

*Qol çəkdi: Baş qərargah rəisi
general-adyutant Dibiç.*

II ƏLAVƏ

Cənab polkovnikə və kavalər Lazarevə

Siz cənablara məlumdur ki, Azərbaycanın müxtəlif mahallarında yaşayan ermənilərin, demək olar ki, hamısı və Urmiya şəhəri yaxınlığında olan bütün yunanlar qoşunlarımız Təbrizi aldıqdan sonra bizim vilayətlərə köçməyə hazır olduqlarını bildirmiş və o nümayəndələri Dehkarqanda olarkən onlara icazə verməyi məndən xahiş etmişdilər. Sonra onların bu niyyətlərini təsdiq etmək üçün erməni Arxiyepiskopu Nerses Stefanı və arximandrit Nikolayı ora göndərmişdi. Həmin adamlara bu işdə bütün mümkün [42-43] olan yardımın göstərilməsi haqqında bütün hərbi rəislər məndən göstəriş alaraq həvalə olunmuş tapşırıqın yerinə yetirilməsi üçün yola düşmüşdülər. Lakin indiyə qədər də onların bu işdə uğur qazana bilib-bilmədiklərindən və fəaliyyətlərindən heç bir xəbər yoxdur.

Güman etmək lazımdır ki, sərt şaxta və bölgə də, bütün Azərbaycanın həmişəlik bizim əlimizdə olacağı ümidi bu vaxtadan orda qalan xristianları köçməyə başlamağa qoymurdu. Ancaq indi məlum olur ki, İran hökuməti tərəfindən bizə çatacaq 1,5 kurur edənənə qədər bizim qoşunlarımız sülh müqaviləsinə görə ayın 8-də əlimizdə girov qalan Urmiya. Xoy və Makudan başqa, Azərbaycanı sürətlə təmizləməlidir və yazın yaxınlaşması ilə köçürülmə artıq xüsusi çətinliklərlə bağlı deyil. Şübhə yoxdur ki, həmin xristianların böyük bir hissəsi Azərbaycanda qalmayacaq. Bütün bunların ardınca onların köçürülməsi qanun-qayda ilə həyata keçirilirdi. Bu halda onlar iranlılar tərəfindən təzyiqa məruz qalmazdılar və nəhayət, onlara lazımi hallarda zəruri vəsaitin verilməsi məqsədlərilə qayda-qanun yaradaraq bunların icrasını bilavasitə siz cənablara tapşırıram və aşağıdakı kimi hərəkət etməyi əmr edirəm.

Xristianların yerlərindən çıxarılmasına hazırlıq barədə

1. Bu tapşırıqın yerinə yetirilməsində sizə kömək etmək üçün iki inanılmış qərargah zabiti və bir neçə baş zabit seçərək təsdiq üçün mənə təqdim edin. Onların ezam edilməsi barədə sərəncam almaq üçün sizinlə birlikdə qərargah və baş zabitləri ermənilərin və başqa məzhəbdən olan xristianların daha çox yaşadıkları mahallara, ilk növbədə, qoşunlarımızın martın 8-dən gec olmayaraq tərək edəcəkləri Marağa ətrafına dərhal göndərə bilərsiniz. Bunun üçün köçkünlər də bu göstərişi orda təqdim edəcəyiniz dəstə komandiri, general-mayor Pankratyevdən lazımi vəsait və general-mayor Pankratyevə verdiyim göstəriş üzrə bir baş zabit və 25 kazakdan ibarət dəstənin sizə verilməsini tələb edərək dərhal yerlərdən yola düşməlidirlər.

2. Həmin yerə gələndən sonra siz və sizin nəzarətinizdə olan məmurlar xristianların əsl niyyətini bilməyə və [43-44] onların bizə köçmək arzusunun dəqiq olub-olmamasını yəqin etməyə borclusunuz.

3. Onların bununla razılaşması üçün heç bir məqsəd güdməməli, xüsusən də, zorakı tədbirlər işlətməməli, lakin Avropada ən qüdrətli xristian imperatorunun təbəəliyinə və səmərəli rus qanunlarının himayəsi altında istifadə edəcəkləri dinc və xoşbəxt həyata onların daxil olmasının bütün xeyrini göstərərək yeganə inandırma yolu ilə hərəkət etməlisiniz.

4. Məmurlarla birlikdə sizə hökumət adından xristianları arxayın etmək hüququ verirəm. Bu da ticarətlə məşğul olan vilayətlərimizə onların köçürülməsindən sonra şəhərlərdə yerləşə biləcəklərinə, yerli ticarətçilərlə birlikdə ümumi hüquqlardan istifadə edəcəklərinə imkan verəcək. Kəndlilərə isə kifayət qədər əlverişli torpaq sahəsi bölünüb veriləcək və onlar 6 il vergilərdən, 3 il isə torpaq mükəlləfiyyətindən azad olunacaqlar.

5. Qəti surətdə bizə keçmək arzusunu bildirən kəndlər və ailələr üçün siyahılar tərtib olunmalı kasıblığa görə köçüb gələn vaxt vəsait istəyəcək ailələr ayrı-ayrı göstərilməli və həmin siyahılar mənə, mən isə Azərbaycandan çıxıb gedəsi olsam, qoşunların burda qalacaq başçısına verilməlidir.

6. Bizim qoşunlarımızın tez bir vaxtda çıxmalı olduqları mahallardan, ən çox da Marağadan və ətraf yerlərdən ermənilərin elə indi keçməyə başlaması, yaxud da heç olmasa qoşunlarla birlikdə getməsi üçün onları razı salmaq lazımdır, çünki onlar qoşunların çıxması ilə əlaqədar nəinki iranlıların təhqiredici hərəkətlərinə və təzyiqlərinə məruz qalacaqlar, hətta, bəlkə də, onlar tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə yubandırılacaqlar.

7. Müqaviləyə görə bizdə 4,5 kurur ödəyəne qədər girov qalan Urmiya və Xoy mahallarında xristianlara mayın axırına qədər tədricən keçməyə imkan verilməlidir. Lakin siz cənablar məmurlarla birlikdə şəraitlə və İran hökumətindən bizə çatacaq pulun ödənilməsi ilə uyğunlaşaraq çəmin əlaqəyə girməlisiniz.

8. Köçürülməyə hazır olan ailələrə və ya bütöv kəndlərə təhlükəsiz getmək üçün açıq vərəqələr və burda verilən formaya əsasən vergilərdən və mükəlləfiyyətdən azad olmaq [44-45] üçün mühafizə sənədi vermək lazımdır.

9. Müqaviləyə görə qoyulmuş müddətdə köçən xristianlara məxsus əmlakın satılması üçün hər bir kəndə özləri tərəfindən vəkil qoymağa hüquq verilməlidir. Bu vəkillərə lazımı sənədlər vermək və bununla yanaşı, bu cür vəkillərə hər cür himayə və maddi yardım göstərmək haqqında Abbas Mirzənin yanında olan komissara, yaxud Təbrizdə olacaq diplomatik məmura müraciət etmək lazımdır.

Köçkünlərin bizim vilayətlərin sərhədlərinə qədər gəlməsi haqqında

10. Yol gedərkən ən vacib azuqə üçün və xüsusən, mal-qara üçün yem çatışmamazlığı olmasın deyə, köçkünlər kəndlər üzrə dəstələrə bölünməli və hər bir dəstə 150-dən 300-ə qədər ailədən ibarət olmalıdır.

11. Bir dəstənin o biri dəstə ilə birləşməməsi üçün həmin dəstələri bizim sərhədlərə müxtəlif yollarla aparmağa çalışmaq lazımdır.

12. Hər bir ailənin təhlükəsizliyinə zəmanət vermədən onlara ayrı-ayrı da köçməyə icazə verilməlidir.

13. Mümkün qədər xristian əhalisi ilə doldurulmaq tələb olunan Naxçıvan və İrəvan vilayətlərinə xristianların getməsi üçün onlardan razılıq alınmalıdır. Lakin Üzümcü və onun yaxınlığında olan üç erməni kəndinin sakinlərinə Qarabağ yaxın olduğuna görə həmin əyalətə getməyə icazə verilməlidir.

14. Hər bir dəstəni müşayiət etmək üçün indi sizə köməyə gələn zabidlərdən birini göndərmək, yaxud da hər bir dəstə üçün dəstə başçılarından, habelə kazaklardan erməni dilini bilən 2-dən 5-qədər adam tələb etmək lazımdır.

15. Hər hansı bir mahaldan köçkünlər dəstəsi yola düşən kimi, siz cənablar ya da sizə kömək etmək üçün təyin olunmuş məmurlardan biri ailələrin sayını, pristavın familiyasını, sərhəddə dəstənin gəldikləri yeri başa salıb, heç olmasa, həmin dəstənin bizim torpaqlarımıza təxminən gəldiyi vaxtı, habelə, köçkünlərin neçə yerlərdə, yəni, düz və isti yerlərdəmi, yaxud dağlıq və soyuq yerlərdəmi yaşadıklarını, onların hansı təsərrüfat növü ilə məşğul olduqlarını və nə qədər mal-qaraları olduğunu müəyyən edərək [45-46] dərhal bu haqda İrəvan müvəqqəti idarəsinə bildirilməlidir.

16. Alihəzrət, kasıb olan ailələrə borc olaraq maddi yardıma və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan xərclərə, buna rəhbərlik edən infanteriya generalı, həqiqi mülki müşavir Jukovskidən 25 min manat gümüş pul almağa icazə verin. Bu puldan sizin sərəncamınıza əsasən, ayrı-ayrı mahallara göndərilən hər bir məmura tələb olunan məbləğdə ayrılmaq sizə həvalə olunur. Bununla belə, hər ailə başına 10 manatdan çox olmayaraq maddi yardım verilməsi və bunu qəbzlə alanların siyahısı və kasıblara məxsus kəndlərin kəndxudalarının və keşişinin təsdiqi ilə icra edilsin. Bu pulların xərclənməsində istər siz, istərsə də sizin sərəncamınızda olan məmurlar lazımı hesabat verməlidirlər.

17. Sizin vəzifələrinizdən və göndərilmək üçün əlavə edilmiş dəstələrdən başqa, köçkünlər bizim əyalətlərin hüdudlarına daxil olanacan sizə məmurlar veriləcək, çünki köçkünlərin yerləşdirilməsinə yerlərin təyin olunması üçün onlara mümkün olan maddi yardım göstərmək üçün və məskunlaşmalarına kömək etmək məqsədilə İrəvan Müvəqqəti İdarəsi yanında komitə təsis olunacaq və köçürülən ermənilərin hər bir dəstəsi bizim hüdudlarımızı keçəndən dərhal sonra bu komitənin sərəncamına veriləcək. həmin dəstənin qabağına dəstələrdə olan pristavlarla birlikdə komitədən çaparlar da göndəriləcək və onu təyin olunmuş yerə aparacaq. Qarabağ üzrə bu iş yerli hərbi dairə rəisi, knyaz Abxazova həvalə olunur.

18. İşinizi tamamilə başa çatdıranda işləriniz barədə, xüsusilə, sizin və sizə köməyə verilmiş qərargah və baş zabitlərin xərclədiyi pul barədə mənə tam hesabat verməyə icazə verin. Sonuncu hesabatda borc olaraq maddi yardım veriləcək ailələrin adbaad siyahısı əlavə edilməli və pulun alınmasında onların imzaları olmalıdır.

19. Sizə verilən 25 min manat puldan hər verstə 2 qəpik gümüş pul, qərargah zabitlərinə və baş zabitlərə isə 2 at hesablayaraq verstlərin sayına görə onları at kirəsi ilə təmin etmək hüququnuz var və buna görə də çox vaxt atları sərbəst qiymətlərlə kirayəyə götürməlisiniz. Üstəlik də, qərargah və baş zabitlər səfərdə olarkən qeyri-qənaətbəxş vəziyyətlərinə görə başqa ağır xərclərə də malik olacaqlar, elə bu puldan da bütün [46-47] belə xərclər üçün qərargah zabitlərinə ayda 30, baş zabitlərə isə 20 manat gümüş pul verməyi sizə həvalə edirəm.

*Qol çəkdi: Əlahiddə Qafqaz Korpusunun komandiri,
infanteriya generalı, general-adyutant Paskeviç
№ 275. 26 fevral 1828-ci il.
Təbriz.*

III ƏLAVƏ

Xristianlar!

Mənə çatan səhih məlumatlara görə, bədxah adamlar yalnız mənasız və yalan xəbərlər yaymağa yox, hətta xoşbəxt Rusiyaya köçürülməyə icazə istəyənlərin ürəyinə qorxu salmağa və bununla da onların ürək arzularının qarşısını almağa çalışırlar.

Bunun qarşısını almağa və erməni xalqının mənə olan inamına görə, baş komandanın mənim üzərimə qoyduğu vəzifə borcuna görə, sizə bildirirəm ki, alicənab Rusiya padşahı köçmək arzusunda olanlara öz dövlətində ümidli, rahat və xoşbəxt sığınacaq verir. Özünü seçəcəyiniz yerlərdə - İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda yalnız onda bir hissəsi dövlət xeyrinə əkilib-becəriləcək bol məhsullu torpaq alacaqsınız. Siz hər cür vergidən altı il müddətinə azad olunursunuz və sizin ən kasıbınıza kömək veriləcək. Burda qalan mülki adamlar öz ailələrini göndərüb, Türkmənçay müqaviləsinə görə, təxminən beş il müddətində əmlaklarının satılması üçün vəkil qoya bilərlər. Onların siyahı ilə qalan əmlaklarının adlarını mən alihəzrət Abbas Mirzənin yanındakı diplomatik nümayəndəyə, yaxud da komissara çatdıracağam. Rusiyada siz dinlərə yol verildiyini və rusların padşahın başqa təbəələri ilə hüquq bərabərliyini görəcək və dözə bildiyiniz bütün dərd-səri unudacaqsınız. Orda xristianlarla məskunlaşmış yeni vətən tapacaq və müqəddəs dinə olan təzyiqi daha görməyəcəksiniz. Orda qanunların himayəsi altında yaşayacaq və onların faydalı təsirini hiss edəcəksiniz. Orda, nəhayət, öz güzəranınızı yaxşılaşdıracaq və verdiyiniz kiçik qurbanların yüz dəfə əvəzi çıxılacaq. Siz hər biriniz üçün əziz olan vətəninizi tərk edəcəksiniz, lakin xristian torpağı haqqında bir fikir [47-48] sizə sevinc bəxş etməlidir.

İran vilayətlərinə səpələnmiş xristianlar öz birliklərini görəcəklər və Rusiyanın böyük padşahının sizin sədaqətinizin əvəzini nə ilə çıxacağını biləcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İran hüdudlarından çıxacaq, onda sizin köçürülməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz getməyiniz üçün cavab vermək iqtidarında olmayacağıq. Az qurbanla həmişəlik hər şeyi alacaqsınız.

*Qol çəkdi: Rusiya imperator
polkovniki və kavalər Lazarev.
30 mart, 1828-ci il. Urmiya şəhəri.*

IV ƏLAVƏ

**Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri,
cənab infanteriya generalı, general-
adyutant və kavalər, qraf Paskeviç-İrəvanskiyə xristianların Rusiya
hüdudlarına köçürülməsinə rəhbərlik
fəaliyyəti haqqında polkovnik Lazarevin
HESABATI**

1827-ci ildə Əlahiddə Qafqaz Korpusu qoşunlarının parlaq qələbələri sırasında alihəzrət rus silahının müvəffəqiyyətlərində iştirak edən erməni xalqının sədaqətini gördü. Təbriz şəhərinin komendantı vəzifəsini icra edərkən mən Sizin tələbinizlə bu xalqın köçürülməsinə hazırlıqla məşğul olmuşam. Onlar tərəfindən hörmət edilən bir dindəş kimi mən tez-tez alihəzrətə, onun həmtayfalarının xoşbəxtliyini təsdiq edən böyük Rusiya padşahının müqəddəs adına ermənilərin dərin hörmət hissələrini çatdırmışam.

1828-ci ildə İranla sizin aranızda müqavilə bağlandıqdan sonra alihəzrət Sizin qabaqcadan verilmiş vətən üçün faydalı göstərişlərinizdən birinin - İran torpaqlarından Rusiya tərəfindən yeni əldə edilmiş əyalətlərə - indi padşahın iltifatı ilə Ermənistan vilayətləri [48-49] adlandırılan Naxçıvan və İrəvan əyalətlərinə xristianların köçürülməsinin icraçısı olmağı mənə layiq bilmişdir.*

Dörd əsrdən çox ermənilərin və onların kilsəsinin başı üstündən əskik olmayan əsarətdən sonra qüdrətli Rusiyanın və onun yumşaq və müdrik qanunlarının himayəsi altında bu xalqın birləşməsi üçün qəti addım atmaq böyük işin başlanğıcıdır! Bu iş sizə məxsusdur. Alihəzrət tərəfindən iftixar ediləcək tapşırığa layiq görülən bir rus zabiti kimi isə mənə çox yaxşı şərəf və bir erməni kimi başa çatdırılmış xoşbəxtlik gətirir.

Əvvəlcə bu iş istər mənə, istərsə də çoxlarına asan gəlirdi, xüsusən də, hələ İranla sülh bağlanmamışdan əvvəl ermənilərdən və nestoryanlardan bəziləri onların Rusiya vilayətlərinə köçürülməsi haqqında xahişlə alihəzrətin yanına gəlirdilər. Lakin nəticədə evləri ilə və onlara irsən geniş və məhsuldar tarlalar qoyub getmiş öz zəhmətkeş ata-babalarının qəbirləri ilə ayrılmaq lazım gələndə, kənd həyatına fayda verən çoxillik müəssisələri ataraq etibarlı bugününü naməlum gələcəklə dəyişməyə** məcbur olanda ilk nestoryanlar istəyirdilər ki, onların qoyub gəldikləri bütün avadanlığın pulu dərhal ödənilsin, sonra isə ermənilər xahiş edirdilər ki, ilk müəssisələr üçün qoyub gəldikləri mülklərinin dəyərinin heç olmasa üçdə biri onlara verilsin.

Bütün bu maneələrə baxmayaraq, 8 mindən çox erməni ailəsini rus torpağına, yeni əldə olunmuş erməni vilayətinə köçürmüşəm. Azərbaycanda yaşayan saysız-hesabsız nestoryanları razı salmaq üçün durmadan səy göstərməyimə və daha çox maddi yardım təklif etməyimə baxmayaraq, böyük zəhmət bahasına yalnız yüzə yaxın ailə köçürə bilmişəm. Həm də camaata təsir göstərən iki nestoryan məliyinə - Sərxoş və Alaverdiyə xeyli maddi yardım göstərərək onları da köçürmüşəm. Lakin nestoryanlar qətiyyətlə bildirirdilər ki, rus hökuməti onların qoyub gəldikləri əmlak üçün pul ödəməyincə yerlərindən tərpənməyəcəklər.

Yuxarıda göstərilən bütün maneələrin aradan qaldırılması [49-50] və köçürülmənin tezliklə müvəffəqiyyət qazanması ilə öz əcdadlarımızın fəmiliası üçün ermənilərin etibarına və mənim yanımda olan və bütün göstərişlərimi dəqiqliklə yerinə yetirən, bu hesabatın sonunda adlarını çəkməyə özüm üçün bir vəzifə hesab etdiyim cənab qərargah və baş zabitlərin qeyrətli səylərinə borcluyam.

1828-ci il fevralın 26-da mən Azərbaycanda yaşayan ermənilərin və başqa xristianların İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməsi haqqında alihəzrətin göstərişini aldım.

Buna əməl edərək dərhal alihəzrət tərəfindən təsdiq olunmuş cənab qərargah və baş zabitlər seçib götürdüm.

O vaxt isə köçürülənlərə maddi kömək üçün sizin ayırdığınız on altı min manat qızıl puldan qısa müddətdə səkkiz minini aldım və mənə verilmiş tapşırığı yerinə yetirməyə başladım.

41-ci Eqrer polkunun podpolkovniki, knyaz Melikov Üzümçü kəndinin və ətraf kəndlərin ermənilərinin köçürülməsi ilə məşğul olmalı idi.

Gürcü Qrenadar polkunun podpolkovniki, knyaz Arqutinski-Dolqorukini Təbriz və onun kəndlərinin ermənilərinin köçürülməsinə rəhbərlik etmək üçün şəhərdə saxladım. Ona kömək üçün zabitlər ezam olundu və maddi yardım üçün pul verildi. Mən isə başqa zabitlərlə birlikdə fevralın 29-da Marağa xanlığına yola düşdüm və martın 1-də Marağa şəhərinə gəldim.

Bütün fəaliyyətim ərzində mənim yanımda müxtəlif İran və ingilis casusları olmuşdu.

Köçürülmə aşağıdakı şəkildə həyata keçirilirdi:

Mən özüm bütün şəhərləri və əsas kəndləri gəzib-dolaşaraq erməniləri köçürülməyə səmimiyyətlə inandırmağa çalışırdım.

Sonra mənim yanımda olan məmurların ən bacarıqlılarını seçib, köçürülmənin xeyli hissəsinə rəhbərlik etməyi tapşırdım, onların dəstəsinə kiçik zabitlər göndərdim və köçürülənlərə maddi yardım üçün pul buraxdım. Həmin məmurlar köçmək istəyən ailələrin siyahısını tərtib edirdilər və siyahı üzrə onlara maddi yardım verirdi.

Dəstə yola düşməyə hazır olanda xanlığın və bir çox mahalların köçürülməsinə rəhbərlik edən məmur şəraiti nəzərə alaraq özü də dəstə ilə gedir, ya da öz yanındakı [50-51] zabiti göndərirdi. Həmin dəstələrdə kiçik kazak mühafizə dəstəsi, yaxud piyada qoşunlar olurdu. Bunlar isə az olanda bir qədər silahlı köçkünlərlə əvəz olunurdu.

Demək olar ki, həmişə dəstə yola düşən vaxt orda olur, yaxud səfər zamanı onlara göz qoyurdum. Sofyan qəsəbəsində xərc barəsində mənim qərarıma görə hərəkət etmək üçün alihəzrətin şifahi icazəsini alıb köçürülənlər arasında ailə ilə yüklənmiş, mal-qara almaq üçün vəsaiti olmayan şikəst əsgər arvadlarını və dul qadınları görür, ekstraordinar məbləğin xərclənməsinin böyük hissəsini təşkil edən pul yardımını bu biçərələrə verirdim.

Pristav ona həvalə edilmiş dəstəni Rusiyanın sərhədlərinə qədər nizam-intizamla və sağ-salamat aparmış və orda öz gəlişini yerli idarə başçılarına bildirərək bu dəstəni onlara təhvil vermişdi.

* Bizim nazirin və İranı yaxşı tanıyan adamların fikrincə, ermənilərin köçürülməsi İran hökuməti üçün təxminən 4 kurur zərərlə gəlmişdir. 1 kurur kağız pulla səkkiz milyon manatdır.

** İran hökumətindən gizli göndərilmiş məmurlar və hətta birlikdə olan ingilis casusu ermənilərə rus hökuməti haqqında fikirlər təlqin etməyə çalışırdılar.

Mənə isə köçürülən ailələrin sayı və qəbzlə pul alanlara verilən məbləğ haqqında siyahı çətdirilmişdi.

Mən işə başlayanda ən böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdım.

Ermənilər ürəkdən köçmək istəyirdilər, lakin onların bütün əmlakı - evləri, məhsuldar bağları və çox yaxşı becərilmiş tarlaları orda qalırdı.

Ermənilər hər şeylərini qoyub gedərkən möhkəm ümid edirdilər ki, onların böyük itkiləri nəzərə alınacaq, rus hökuməti qoyub gəldikləri əmlakın əvəzini ödəyəcək və bununla imperiyanın hüdudlarına rahat köçməyə və yerlərdə tezliklə yerləşməyə vəsait veriləcək.

Alihəzrət güman edirdi ki, onlar öz mülklərini yerlərdə qalan xristianlara və müsəlmanlara sata bilərlər. Tez yola düşməli olsalar isə bunun üçün orda vəkil də saxlaya bilərlər.

Lakin bu, baş tutmadı. İran hökuməti bu cür mülkləri almağı öz təbəələrinə gizli surətdə qadağan etmişdi və bununla erməniləri yerlərində saxlamağa güman edirdi, ya da ki, buna baxmayaraq, ermənilər köçmək istəsələr, hökumət onlardan qalan əmlakı sonra müftə alacaq və bu vasitə ilə dövlətin daxilində xeyli məbləğdə pul saxlayacaq.

Heç olmasa, bəzi İran təbəələri azacıq da olsa, erməni mülkləri ala bildilər. Lakin sonra bunları almaqdan imtina etdilər.

Buna görə də bizim qoşunlarımızın köməyi ilə ermənilər [51-52] heç bir şey edə bilməyən bir vaxtda onların vəkilləri bu işdə daha az müvəffəqiyyət qazanar.

Ermənilərin xeyli mülkləri vardı, onlara maddi yardım üçün verilmiş pul isə bir ailəyə on manat gümüş puldan çox olmamalıydı.

Alihəzrətin göstərişini dəqiqliklə yerinə yetirərək erməniləri boş vədlərlə yoldan çıxartmışdım, lakin onlara açıqcasına deyirdim ki, İranda qoyub gəldikləri şeyləri birdən-birə Rusiya vilayətlərində tapa bilməyəcəklər. Ancaq həmişə xeyirli və eyni dindən olan dövlətin kölgəsi altında onlar öz övladlarının xoşbəxtliyinə və öz əmin-amanlıqlarına inana bilərlər.

Mənim yanımda olan cənab zabitlərin əsaslandırılmış səyləri ilə belə inandırmaqların yalnız qeyri-adi müvəffəqiyyətləri olurdu. Əvvəlcə Marağa erməniləri, sonra isə bütün Azərbaycan erməniləri hər şeyi buraxıb getmək qərarına gəldilər və demək olar ki, hamısı Rusiya vilayətlərinə köçdülər, hətta uzaq Qəzvin xanlığından bizim qoşunların köməyi olmadan bir neçə ailə gəlib köçənlərə qoşuldu.

Ermənilərin o dərəcədə eşidilməmiş qurbanlar vermələri onları tamamilə kasıb bir vəziyyətə saldı və artıq demək olar ki, hamısının maddi yardımına böyük ehtiyacları vardı.

Mən ən ciddi qənaəti belə gözləyərək onlara bunu eləməliydim və hər bir ailəyə 5 manata qədər gümüş pul verməliydim.

Marağa erməniləri əsl sədaqət nümunəsi göstərdilər. Lakin martın əvvəlində tarlalarda qar hələ də qalırdı və ona görə də köçkünlərin yükdaşıyan heyvanlarının yolda ayaqaltı yemi yox idi. Bu, onların yola düşməsinə dayandırmağa və alihəzrətə şəxsən məlumat vermək üçün Təbriz şəhərinə getməyə məni vadar etdi.

Beləliklə də, bütün lazımı göstərişlər verib və Marağa xanlığının ermənilərinin köçürülməsini kollej asessoru Qamazova və Kozlov piyada polkunun ştabs-kapitanı Voynikova həvalə edib martın 7-də Marağa şəhərindən yola düşdüm, ayın 10-da Sofyan qəsəbəsinə alihəzrətin yanına gəldim. Burda da fəaliyyətimin başlanğıcı haqqında Sizə məlumat verərək Sizdən mənim üçün xoşagələm tərif və sonralar yerinə yetirdiyim bir çox şifahi təlimat aldım.

Martın 10-da Təbrizə qayıtdım və 16-da ermənilərin bura [52-53] köçürülməsinə sərəncam verərək Salmas mahalına yollandım.

Təxminən həmin vaxt həqiqi köçürülmə başladı. Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrindən çoxlu dəstələr yola düşür və Araza tərəf hərəkət edirdilər. Müsəlmanlar köçkünlərə çox böyük nifrət bəsləyir, onları söyüşlə yola salır və hətta bəzi yerlərdə onları daş-qalaq edirdilər. Lakin pristavlar həmişə köçkünlərin haqlı qəzəb və intiqamını cilovlaya, demək olar ki, labüd qan tökülməsinin qarşısını mətanətlə ala bilirdilər. İran hökumətinə gəlincə isə o, bəlkə də, bunun erməniləri qorxudacağına və onları köçməkdən daşındıracağına ümid edərək öz təbəələrinin hiddətli hərəkətlərinə qətiyyətlə fikir vermirdi.

Martın 21-də Dilman istehkamına (Salmasın baş şəhərinə) gəldim. Salmas xanlığının erməni kəndlərini gəzib-dolaşarkən sakinlər tərəfindən təsvir edilə bilməyən sevinclə və böyük etimadla qarşılandım.

O vaxt yanımda zabitlər olmadığına görə, Salmas ermənilərinin siyahısını tərtib etməyi yepiskop həzrətlərinə tapşırıb, martın 22-də Salmas mahalından yola düşərək 23-də Urmiyaya gəlib çatdım. Orda da podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə Təbriz şəhərindən gəlib, Salmas ermənilərinin köçürülməsinə rəhbərlik etməyə göstəriş verdim.

Həmin vaxt cənab general-mayor Pankratyevlə əlaqə saxladım. Onun sərəncamında olan vilayətlərdə öz işlərimi davam etdirərkən dəfələrlə generalın köməyinə ehtiyacım olurdu və o, həmişə imkan daxilində mənim xahişlərimi yerinə yetirirdi.

Urmiya xanlığının ermənilərində mən elə həmin qeyrəti və həmin etibarını gördüm. İran hökuməti müvəffəqiyyətlərimi görürkən mənim qarşımda yeni-yeni maneələr yaratmaqdan çəkinmirdi.

Hökumət gözləmədiyi halda, demək olar ki, ermənilərin hamısının köçməsinə gördü və çoxlu zəhmətkeş təbəə itirməsinin onun üçün nə qədər mühüm olduğunu hiss elədi. O vaxt yaranmış vəziyyətə baxmayaraq, yerli hökumət və mənim yanımda olan casuslar köçürülmədən dərhal sonra ermənilərin təhkimçi adamlara çevriləcəklərini və əlverişli həyat üçün bütün vasitələrdən məhrum olacaqlarını, öz ailələrini heç düzgün-əməlli yerləşdirməmiş onlardan ən yaxşı gənclərin əsgərliyə aparılacağını və s. İnandıraraq [53-54] rusların yanına köçürülmənin faydasız olduğunu, lakin İranda qalarlarsa hər cür vergilərdən uzun müddət azad olacaqlarını ermənilərin beyinlərinə yeridirdilər və nəhayət, erməniləri yerlərində saxlamaqdan ötrə onlara köçmək üçün mənim verəcəyim puldan çox pul təklif edirdilər. Bu haqda isə ali-həzrətə məlumat verməyi özümə şərəf bildim. Məndən asılı olan bütün tədbirləri gördüm və erməni xalqı köçmək, fikrini dəyişmədi. Lakin mənim bütün söylərimə baxmayaraq, heç vaxt buna müvəffəq ola bilmədim. Mən Urmiya, Salmas və Xoy mahallarının köçürülməsinə başçılıq edib, demək olar ki, Rusiya qoşunları çıxana qədər Urmiya şəhərində qaldım. Mənim mayor, knyaz Şalikova tapşırığım dərd kənddən başqa, Urmiya ermənilərinin köçürülməsini Marağa xanlığından gələn kolleq assessoru Qamazova tapşırardım, Rusiya sərhədlərinin yaxınlığında yerləşən Xoy qalasına isə erməniləri köçürülməyə hazırlamaq üçün əvvəlcə cənab podporuçik İskritskini göndərdim.

Hələ bundan qabaq Marağa xanlığından Kürdüstana etibarlı məmurlar göndərmişdim. Onlar çox böyük təhlükələrlə qarşılaşaraq ordan da bir neçə ailə köçürə bilmişdilər. Lakin kürdlərin qəzəbi son dərəcə artmışdı. Onlar gündüzlər kiçik erməni dəstələrinə açıq-aşkar hücum edir, soyub-talayır və köçməyə imkan vermirdilər. Cənab general-mayor Pankratyevə müraciət etdim və bu quldurların zorakılığının qarşısı bir qədər alındı.

Aprelin 5-də cənab general-mayor Pankratyev mənə bildirdi ki, artıq Təbrizdə bir kurur qəbul olunacaq və yəqin ki, təqribən ayın 20-də Rusiya qoşunları Urmiyadan çıxacaqlar. Bu, köçürülmə işini mümkün qədər sürətləndirməyə məni məcbur etdi.

Onda İranın hökumət məmurları sonuncu tədbirə əl atdılar. Abbas Mirzədən mənə məktub gətirən Məhəmməd Bağır xan gileylənirdi ki, guya, 400 ailədən ibarət Urmiya ermənilərinin dəstəsindən özü eşitmişdir ki, onları köçməyə biz məcbur edirik. Onun namərdliyini ifşa etmək məqsədilə xalq naziri Əsgər xanın oğlu ilə aprelin 12-də Xoy qalasına getdim və ordan bir ağac* aralı həmin dəstəyə çatıb, erməniləri sorğu-suala tutduq. Hamısı da bir səslə könüllü köçüb getdiklərini bildirdi: "İran çörəyini yeməkdənsə, [54-55] rus otunu otlasaq yaxşıdır". Onlar bu sözləri Əsgər xanın oğluna dedilər və mən onun dilindən yazılı iltizam aldım.

Aprelin 13-də Xoy qalasına gəldim, orda lazımı göstərişlər verib, onların icrasını artıq bütün lazımı məlumatlar hazırlayan podporuçik İskritski ilə birgə mayor, knyaz Şalikova tapşırardım və ayın 17-də Dilman istehkamına qayıtdım.

Aprelin 20-də ali-həzrətə, İran taxt-tacının vəliəhdinin birinci katibi Mirzə Məsud Dilman istehkamına gəldi. O, Salmas ermənilərinin köçürülməsində iştirak etməli idi və mənə Abbas Mirzədən məktub gətirmişdi. Məktubda şahzadə ermənilərin zorla köçürülməsində məni günahlandırır. Mən ali-həzrətə dərhal cavab verdim və Əsgər xanın oğlunun dəlilini məktubuma əlavə edərək sübut etdim ki, onun məmurları məndən yalan məlumat veriblər. Mirzə Məsud mənim hərəkətlərimin haqlılığına şəxsən əmin oldu.

İşlərimi davam etdirməyə başladım. Pula ehtiyacım olanda cənab general-mayor Pankratyevdən üç min manat qızıl pul borc aldım. Hələ müxtəlif vaxtlarda başqa adamlardan da iki min manata qədər qızıl pul borc almışdım və hamısını da ali-həzrətdən aldığı puldan qaytardım.

Aprelin 20-də Rusiya qoşunları Urmiya vilayətindən çıxdılar. Öz ehtiyacları üçün orda qalan ailələr yerli İran rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldılar və mənə bundan şikayət etdilər. Bu vəziyyət məni Salmas və Xoy ermənilərinin də bu cür təzyiqlə məruz qalmamaları üçün mümkün qədər onları tez köçürməyə məcbur etdi.

Beləliklə də, köçürülmə işlərini tezləşdirdim. Dəstələr arası kəsilmədən bir-birinin dalınca gedirdilər və Azərbaycan vilayətinin əhalisi gözəçarpaq dərəcədə azalmağa başladı.

5000-dən çox ailə Araza yaxınlaşan vaxt başqalarına da pul yardımı verilmişdi və artıq bu pulu onlar xərcləmişdilər. Mən əvvəlcə Erməni vilayəti idarəsindən rəsmi məktub almışdım. Bu məktubda mənə xəbərdar edirdilər ki, taxıl çatışmazlığına görə yerlərində qalan köçkünlərə lazımı yardım verə bilməzlər və onları taxıl yığımina qədər saxlamağı xahiş edirdilər. Bundan çox köçməmiş, mayın 8-də köçürülənlərin, xüsusilə, ən kasıb adamların [55-56] böyük bir hissəsinin hər şeydə təmin oluna biləcək Qarabağa etmək meylində haqqında. bəzilərinin yaşayış yerlərində saxlanması haqqında və yeməyə pulu olmayanların köçürülməməsi haqqında ali-həzrətə 24 aprel tarixli 926 №-li əmrini aldım. Köçmək arzusunda olanlar barəsində mənim verdiyim neçə göstəriş yerinə yetirilib, lakin hələ pul yardımı alınmayıb. Bu haqda da o vaxt ali-həzrətə ətraflı məlumat vermişdim.

Mayın 9-da Dilman istehkamından çıxıb, 10-da Xoy qalasına gəldim.

Bu vaxt cənab general-mayor Pankratyev Urmiya, Salmas və Xoy mahallarında köçürülənləri himayəyə götürmək üçün təxminən dörd qərargah zabiti, yaxud başqa etibarlı məmurlar saxlamaq üçün ali-həzrətə icazəsini mənə bildirdi. Ona görə də ali-həzrətə bu etimadını bütün köçən və köçəcək ermənilərə dərhal

* 1 ağac 7 verst deməkdir.

bildirdim və podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə ailələrin qalan hissələrinin yola salınmasına tələsməyə və onları taxıl yığımına qədər saxlamağa göstəriş verdim.

Bundan dərhal sonra Naxçıvan vilayətindən məlumat aldım ki, ora gələn ermənilər hələ orda dayanıblar və hamısı ifrat çatışmamazlığa məruz qalıblar. Mən xüsusi göstərişlərlə yerlərdə onların vəziyyətini yüngülləşdirməyin mümkün olub-olmadığını yoxlamaq qərarına gəldim və ona görə də mayın 17-də Xoy qalasından çıxıb, 19-da Naxçıvan şəhərinə gəldim.

Köçürülənlərin vəziyyətini görüb, kollej assessoru Qamazovu raportla İrəvan şəhərinə - Ermənistan Vilayət İdarəsinə göndərdim. Bu raportda köçürülənlərin yerlərdə tezliklə yerləşdirilməsi və onlara lazımı kömək verilməsi haqqında yuxarıda göstərilənləri xahiş etdim. Naxçıvan xanlığında məskunlaşmaq üçün dövlət torpaqlarının olmamasına görə, bir çox erməni İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında məskunlaşmaq üçün yola gətirməyə çalışdım və onları mənim məsləhətlərimə əməl etməyə razı saldım. Lakin köçürülənlərin maddi yardım üçün (ştabs-kapitan Neverovskinin 40-cı Eqr polkunun bütün səyi və fəaliyyəti nəticəsində) heç bir vəsaiti olmayan Naxçıvan şöbəsini görəndə yuxarıda göstərilənlərə iki min manatdan çox qızıl pul verdim.

Mayın 21-də Naxçıvan şəhərindən çıxıb, ayın 22-də Xoy [56-57] qalasına qayıtdım.

Alihəzrətin göstərişini mümkün olan qədər yerinə yetirərək Rusiya qoşunlarının tamamilə çıxmasına qədər bir çox ermənilərin köçməsinin qarşısını aldım.

Nəhayət, işlərimin sona çatdığını görüb, alihəzrət bəzi təfsilatları şifahi olaraq bildirmək istəyərək yerlərdə saxlanılmış köçkünlərin bir qisminin qeydinə qalması mənim yanımda olan etibarlı məmur podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə tapşırıdım. Mayın 29-da Xoy qalasından yola düşdüm və yolumu İrəvan şəhərindən salaraq Naxçıvanda dayandım. Orda sonuncu göstərişləri də verib, iyunun 18-də Qars şəhərindəki döyüşən dəstəyə gəldim.

Axısqa qalasını alandan sonra mənim fəaliyyətim və verilən pulun xərclənməsi haqqında ətraflı hesabat tərtib etmək üçün İrəvana getməyə avqustun 29-da alihəzrət tərəfindən mənə göstəriş verilmək lazım idi.

Səhhətimin pis olmasına baxmayaraq, alihəzrətin hökmünü yerinə yetirmək üçün yola düşdüm. Lakin Tiflis şəhərinə gələndən sonra ağır xəstəliyə düşər oldum. Bu xəstəlikdən indi bir qədər bərabər olmuşam.

Mən podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukinin raportunu aldım, lakin bu raportda tam hesabat hazırlamaq üçün lazım olan bütün məlumatlar yox idi. Bununla belə alihəzrətin əmrlərini dərhal yerinə yetirmək üçün əlavə izahatların tezliklə çatdırılmasını ona göstəriş verərək həmin sənədlərə və məndə olan məlumatlara görə hesabat hazırladım. Bu izahatları alandan sonra alihəzrətə təqdim etmək şərəfinə nail olacağam.

Beləliklə, 1828-ci il fevralın 26-da fəaliyyətə başlayıb, yerlərdə saxlanılan təxminən 1500 ailə istisna olunmaqla, elə həmin il iyun ayının 11-də fəaliyyətimi başa çatdırdım. Ona görə də bu vaxta kimi mənim yuxarıda xatırladığım Qars qalasında qısaca verilmiş hesabatda alihəzrətə pulun xərclənməsi haqqında ətraflı hesabat vermək lazım deyildi.

Bu müddətdə alihəzrətdən on dörd min manat qızıl pul və 400 manat gümüş pul almışam. O cümlədən də, Naxçıvan şöbəsinə verdiyim 2000 manatdan çox qızıl pulla 8249 xristian ailəsi köçürmüşəm.

Tamamilə mənim ixtiyarımda olan həmin pulu kapitan Derubenkoya həvalə etmişdim. Bu möhtərəm zabitin öz [57-58] işlərinə son dərəcə səy göstərməsi, dəqiqliyi və intizamı alihəzrətin xüsusi rəğbətini qazanmışdı.

Əlavə olunmuş sənədlərdə, alihəzrət, mənim yanımda olan məmurların hər birinin nə qədər ailə köçürdüyünə və onların maddi yardım üçün nə qədər pul verdiklərinə, həmçinin, cənab zabitlərə yeməxana üçün verilmiş kirə puluna və sizin əmrinizə görə fəvqəladə xərclər üçün nə qədər sərf edildiyinə yaxşı-yaxşı fikir verin.

Alihəzrətə işlərimin bütün gedişatını təqdim edib, əlavə etməyə cürət edirəm ki, Sizin tərəfinizdən əldə olunmuş bütün vilayətlərə səkkiz mindən çox sənaye və zəhmətkeş xalqın ailəsini yerləşdirərək dövlət üçün yeni sərvət mənbəyi kəşf etməsiniz və qətiyyətlə demək olar ki, köçkünlərə xərclənmiş pul nə qədər çox olsa da, tezliklə və artıqlaması ilə hökumətə qayıda bilər. Qədim, böyük Ermənistanın çöllərini indi örtmüş səhralar əvəzində isə varlı kəndlər və bölgə də, zəhmətkeş, sənaye adamları və padşaha sədaqətli sakinlər tərəfindən məskunlaşan şəhərlər¹ əmələ gələcək.

Rusiya taxt-tacı üçün ermənilərin bütün qurbanlarının və sədaqətlərinin şahidi olarkən onların xoşbəxtliyini dirçəldən səbəbkar kimi əlahəzrətdən şəxsi diqqətini onlara yönəltməyi və köçkünlərin vəziyyətlərini yüngülləşdirməyi, onların yeni məskənlərdə məskunlaşmasını mərhəmətli imperatordan xahiş etməyi və bununla bəşəriyyət və dövlət üçün faydalı işi sona çatdırmağı xahiş etməyə cəsarət edirəm.

Əlahəzrətin mənə həvalə etdiyi o qədər iftixar ediləcək tapşırığın yerinə yetirilməsi mənim həyatımda yeni bir dövr yaradır.

24 dekabr, 1829-cu il, Tiflis şəhəri. [58-59]

¹ Kizlyar və yeni Naxçıvan indi dövlətə xeyli gəlir gətirən inkişaf etmiş koloniyalardır və bunlar öz sənayesinin uğurları ilə adamı heyrətə gətirir. Ermənilərin yerləşdirilməsindən qabaq isə buralar məhsul verməyən çöllər idi.

V ƏLAVƏ

İran dəstəsinin birinci döyüşü haqqında bəzi qeydlərlə xüsusi əlavə məlumatlar.

Gürcüstanda baş komandanın və Qafqaz Korpus komandiri general Yermolovun ilk və əsas qayğıkeşliyi iranlılar Rusiya sərhədlərinə soxularkən əyalətlərdə yerləşdirilmiş bütün kiçik dəstələrin birləşdirilməsi və bütün korpusun Tiflis yaxınlığında cəmləşdirilməsidir. General Yermolov onu yerinə yetirərək hücum əməliyyatına başladı. Bu dəfə o, iyulun sonundan Ağstafa çayı yaxınlığında yerləşdirilmiş gürcü Qrenadar polkunun komandiri, qraf Simoniçin başçılığı altında olan dəstəyə general-mayor, knyaz Mədətovu göndərdi. General-mayor knyaz Mədətova Yelizavetpolu tutmaq və sonra ərzaq tədarükünə qayğı göstərmək əmr edilmişdi. Sentyabrın 3-də knyaz Mədətov Şamxor çayı yaxınlığında düşmənlə qarşılaşaraq onu tamamilə darmadağın etdi. Düşmənin bütün piyada qoşunu yerində qaldı» Kiçik bir hissəsi isə əsir düşdü. Qabaqda gedən həmin İran dəstəsi Abbas Mirzənin komandanlığı və şahın kürəkəni Əmir xan Sərdarın rəhbərliyi altında idi. Əmir xan Sərdar bu vuruşmada həlak oldu. Knyaz Mədətov düşməni amansızcasına təqib edərək səhər saat 4-də Yelizavetpolu tutdu. Həmin vaxt Əlahəzrətin əmri ilə general-leytenant Paskeviç Tiflisə gəldi. General Yermolov iyulun 21-də ağır mühasirədə olan Şuşanı azad etməyi nəzərdə tuturdu, O, qoşunu ayıraraq knyaz Mədətovun dəstəsi ilə birləşib baş komandanlığı qəbul etməyi və Şuşanı azad etmək üçün Qarabağa yola düşməyi general Paskeviçə tapşırırdı (o vaxt isə korpus qərargahının rəisi general-mayor P. Velyaminov göndərilmişdi). Lakin öz 9ğlunun məğlubiyyətindən xəbər tutan və Yelizavetpolda olan qoşunlarımızın azlığını bilən Abbas Mirzə yerli tatarlar tərəfindən çağırıldı, ayın 5-də Şuşanı mühasirədən çıxarıb Yelizavetpola yola düşdü. Knyaz Mədətovun dəstəsinin vəziyyəti lap təhlükəli idi. O, iki kiçik kazak polku ilə birlikdə 2500 nəfərdən az piyada qoşuna malik idi, iranlıların isə 40000-dən çox olduqlarını güman etmək olardı. Ancaq şaiyə gəzirdi ki, onlar [59-60] 70000 min nəfərdir. Rusiyaya hədsiz sədaqət göstərən Yelizavetpol erməniləri geri çəkilsəydilər, tatarların və iranlıların vəhşiliklərinin qurbanı olardılar. Vaxtın azlığına və su çatışmazlığına görə şəhərdə qalmaq mümkün deyildi. Belə vəziyyətdə knyaz Mədətov öz dəstəsində olan podpolkovnik qraf Simoniçin meşənin yanındakı təpələrdə qalmaq və son qüvvəyə qədər müqavimət göstərmək fikri ilə razılaşdı. Bizim artilləriyimizi artırmaq üçün qaladan iranlıların qoyub getdikləri dörd köhnə çuqun top çıxarıldı. Lakin iranlıların zəifliyi və qərarlılığı bizi həqiqi ölümdən xilas etdi. Abbas Mirzə xəbərdarlıq etməyi lazım bilmədi. General-leytenant Paskeviç knyaz Mədətovun dəstəsinin vəziyyətindən xəbər tutub köməyə tələsdi. Ayın 10-da səhər tezdən o, draqun Nijeqorod polku ilə gəldi, sonra isə günorta üstü o biri qoşun da gəlib çıxdı. Axşama yaxın düşmənin süvari kəşfiyyat dəstəsi bizim düşərgənin yanında göründü. Ayın 11-də və 12-də süvari dəstələr də görünməyə başladı və artıq məlum oldu ki, Abbas Mirzə özü də bütün qoşunu ilə ordadır. Həmin iki gündə general Paskeviç Yelizavetpolda hərbi xəstəxananın tikintisi ilə məşğul idi və onunla gəlmiş qoşuna istirahət vermişdi. Qarabağa hərəkət etmək üçün səhər saat 9-da yola düşmək haqqında əmr verilmişdi. Ayın 13-də sübh tezdən knyaz Mədətovun yanına iki sədaqətli Qarabağ ermənisi gəldi və ona xəbər verdilər ki, Abbas Mirzə bizə hücum etmək fikrindədir və onun qoşunları 40000 nəfərdən ibarətdir, həm də piyada və süvari qoşunu çoxdur. Bu məlumatı alan general-leytenant Paskeviç vaqenburq düzəltməyi əmr elədi. Burda Xerson Qrenadar polkundan iki rota saxladı və başqa qoşunlarla düşmənin qabağına çıxdı. General Paskeviç əlverişli mövqə tutaraq düşməni gözləməyə başladı, lakin düşmənin zəifliyini görəndə verilən əmrə görə qoşunlar aşağıdakı düzülüşlə yola düşdü:

41-ci Eqr polkunun komandiri, polkovnik Avenariusun komandanlığı altında 1-ci cərgə;

Şirvan polkunun iki yarımatalyonu və 41-ci Eqr polkunun iki yarımatalyonu, 12 batareya topu;

Podpolkovnik, qraf Simoniçin komandanlığı ilə 2-ci cərgə;

Gürcü Qrenadar polkunun üç yarımatalyonu, 7-ci Karabiner polkunun üç yarımatalyonu, iki yüngül topu olan [60-61] birinci və altıncı yarımatalyonun saq və sol cinahı;

Podpolkovnik Şabelskinin Nijeqorod draqun polkunu 3-cü cərgəsi;

16 topdan ibarət olan bütün ehtiyat artilləriyası;

4-cü cərgə. Xerson Qrenadar polkunun komandiri, polkovnik Popovun üç yarımatalyonu 1-ci və 2-ci cərgələr arasındakı sağ cinahda 500-ə yaxın kazak və sol cinah Qazax və Borçalı distansiyalarının 200 nəfər tatarı.

Yelizavetpoldan 7 verst aralı düşməni döyüş qaydası ilə qarşıladılar. Cəsur və təcrübəli general Velyaminov 1 batareya topunu yarımataləş xəttinə gətirdi. Güclü döyüş başlandı. Türklər və iranlılar bizim atlı qoşunu hər iki cinahdan mühasirəyə aldılar. Bizim kazaklar və tatarlar vaqenburqun özünə qədər qovuldu. Düşmənin piyada qoşunu bizim mövqeyə elə yaxınlaşırdı ki, geri çəkilməyə məcbur olduq. Həmin müvəffəqiyyət İran piyada qoşunlarını süngü vuruşuna atılmağa cürətləndirdi. Lakin podpolkovnik, qraf Simoniç Şirvan batalyonu ilə birlikdə 2-ci cərgənin cinahından güclü və qəti zərbə endirərək onların niyyətini alt-üst elədi. Bizim qoşunların

hücumundan qorxuya düşmüş düşmən pərən-pərən olub, qaçmağa üz qoydu. Eyni zamanda, atlı qoşunu olan general-leytenant Paskeviç dörd ehtiyat top çıxartdı və çaşbaş qalan düşmənin saq cinahına güclü zərbə endirdi. Bunun ardınca bir divizion draqun həmin cinaha hücumu keçdi, onu tamam qaçmağa məcbur etdi. Bu məğlubiyyətdən sonra artıq İran qoşunları bizim sərhədlərimizdə görünmədi. Sola atılmış və özününkülərdən ayrı düşmüş yuxarıda göstərilən üç batalyon bir qədər müdafiə olunandan sonra əsir düşdü. Bizim süvari dəstəimizin və atlı artilleriyamızın az olması ucbatından bütün İran ordusunu tamamilə məhv edə bilmədik. Həmin gün biz təxminən 1500 adam əsir aldığımız üç top, üç bayraq və Kuralqada bir düşərgə ələ keçirdik. Şuşa mühasirədən çıxandan sonra Abbas Mirzə bütün ağır şeyləri Arazın o tayına yollamağa macal tapdı. Bizim tərəfdən ölənlərin və yaralananların sayı iki yüzü keçmirdi. Güclü hücum zamanı Şirvan polku 1-ci batalyonunun komandiri, podpolkovnik Qrekov və həmin batalyonun iki zabiti həlak oldu. Eyni zamanda, cəsur podpolkovnik Simoniç yaralandı.

Beləliklə, məşhur vuruşma baş verdi və burda 7000-ə qədər igid 40000 nəfərdən ibarət ordunu darmadağın etdi. [61-62] Onların sırasında 18 nizami, yaxşı geyinmiş və təlim görmüş batalyon və əla düzəldilmiş 22 top vardı. Həmin döyüşə qələbələrin başlanğıcı kimi İran müharibəsinin bütün sonrakı müvəffəqiyyətlərini də aid etmək olar.

Ermənilərin köçürülməsi barədə aşağıdakıları da əlavə etmək lazım gəlir.

Türk və İran təbəəli ermənilər arasında müxtəlif mənbələrdən məlum olduğu kimi, gözəçarpan dərəcədə fərq var. Türkiyə erməniləri İran ermənilərindən daha çox əziyyət görmüşdülər. Sonrakı dövrdə Türkiyə ermənilərinin Rusiya hüduclarına köçürülməsi İran Azərbaycanı ermənilərinin əvvəlki köçürülməsinin nəticəsi və davamıdır. Polkovnik Lazarev gəlməmişdən qabaq, bəzilərinin adlarını yazdırmalarına və ümid etmələrinə baxmayaraq, demək olar ki, heç kim köçmürdü. Tanınmış erməni ruhanilərinin hərəkətləri və təlqin etmələri, həm də Lazarev fəsiləsinin xidmətlərinə erməni xalqının xüsusi inamı, bundan başqa, polkovnik Lazarevin şəxsi yorulmaz göstərişləri və fəaliyyəti ermənilərin İrandan imperiyanın hüduclarına köçmələrini şirnikləndirirdi. Həm də ermənilər xatircəm idilər ki, onların qoyub getdiyi əmlakın qiyməti tezliklə Rusiyada ödəniləcək. Birinci köçürülmədən və yalnız bu inandırıcı nümunədən sonra Türkiyədən - Ərzurum və eləcə də, başqa paşalıqlardan köçürülmələr oldu.

İran müharibəsinin maraqlı hadisələri haqqında məlumatları hörmətli və ziyalı zabitlər - cənab Annengov və İskritski qeydlərlə və təfəsilatı ilə bizə vermişdi və bu kitab da onlara minnətdarlıq əlaməti olaraq nəşr edilir. Çox təəssüf ki, özləri haqqında yaxşı ümid verən bu cəsur döyüşçülər igidcəsinə vuruşdular, şanlı döyüşlərdən dərhal sonra həyatdan köçdülər, lakin onlar öz məsləkdaşları ilə birlikdə qələbənin sevindirici bəhrələrini dada bildilər.